

Esad S. TIHIĆ

JEDINICE DOMOBRAanske DOBROVOLJAČKE PUKOVNIJE (DOMDO) NA TERITORIJI TREBAVE, RATIŠA I POSAVINE (1942-1943.)

U arhivima je sačuvano veoma malo dokumenata, čije je izvorište bilo u Zapovjedništvu DOMDO pukovnije, njenim bojnama ili satnijama. Vjerovatno nisu imali potrebe da često pišu izvještaje pretpostavljenim zapovjedništvima jer su u većini slučajeva djelovale samo kao vojno-teritorijalne jedinice. Zbog toga sam za pisanje ovog rada, pored literature i objavljene građe, najviše koristio dokumenta iz Arhiva Vojnoistorijskog instituta u Beogradu i to:

Fond NDH:

- dokumenta Velike župe Usora i Soli sa sjedištem u Tuzli i dokumenta Velike župe Posavje sa sjedištem u Slavanskom Brodu, te dokumenta kotarskih oblasti u Tuzli, Brčkom, Gradačcu i Gračanici i kotarskih ispostava u Bosanskom Šamcu i Odžaku;
- dokumenta ravnateljstava za javni red i sigurnost (policije) i dokumenta Ustaške nadzorne službe za pomenute dvoje velike župe;
- dokumenta Drugog zbornog područja (korpusa) u Slavanskom Brodu i 3. i 4. domobranske divizije u Doboju i Vinkovcima, odnosno u Tuzli;
- dokumenta 4. oružničke pukovnije u Tuzli, njenih vodova i postaja.

Četnička arhiva:

- dokumenta četničkih odreda i korpusa: Trebavskog, Majevićkog i Ozrenskog.

Fond NOP-a:

- dokumenta 17. istočnobosanske divizije NOVJ i 3. korpusa NOVJ (djelimično);
- dokumenta Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu.

Pored toga, tokom rada na monografijama Gračanice, Gradačca, Srebrenika i Bosanskog Šamca obavio sam svojevremeno više razgovora sa preživjelim oficirima i podoficirima DOMDO pukovnije: Omerom Gluhićem, Ademom Osmanbegovićem, Vehidom Begićem, Sejdom Dulićem, Šukrijom Izetbegovićem, Dervišom Dedom Šakićem kao i sa mnogim bivšim pripadnicima te vojno-teritorijalne jedinice, što mi je korisno poslužilo da rasvijetlim mnoge pojedinosti o njenom djelovanju na, u naslovu, naznačenom prostoru.

Dolaskom na vlast u novostvorenoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), ustaški pokret na čelu sa dr. Antom Pavelićem počeo je odmah da ostvaruje ono što je zapisao u svom Statutu, donesenom u emigraciji 1931. godine o uređenju Hrvatske kao jednonacionalne države¹. Dva dana poslije povratka iz Italije, gdje se nalazi o od 1929. godine, Pavelić (17.4.1941.godine) proklamuje "Zakonsku odredbu za odbranu države i naroda", po kojoj se mogao proglasiti izdajnikom države i naroda i kazniti smrtnom kaznom svatko "tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i interese hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak NDH ili državne vlasti, pa makar to djelo ostalo u pokušaju." Na osnovu tako širokih ovlaštenja, ustaški sudovi mogli su okvalifikovati protivzakonitim svaki čin počinjen prije rata, odmjeravati smrtne kazne ili masovno upućivati "nepoćudne" u sabirne logore, logore smrti.

Dok je pomenuta zakonska odredba bila uperena mahom protiv srpskog stanovništva, još drastičnija je donesena trinaest dana kasnije (30. aprila) pod naslovom "O zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda", a odnosila se na jevrejsko stanovništvo i Rome, koji su se našli u takvom položaju, kakav se nije pamtilo u četiri stoljeća

¹ Prijepis teksta čitave zakladnice nalazi se u Sidžilu vakufnama u Vakufskoj direkciji u Sarajevu, in. br. 131, str. 237.

² Podaci iz Izvještaja Odbora Islamske vjerske zajednice Gračanica od 25. avgusta 1967. godine (prijepis Izvještaja kod autora)

¹ Ferdo Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1970., str. 225. i 313.

njihovog življenja na bosanskohercegovačkom tlu.¹

Na osnovu navedenih i drugih, na brzinu donesenih zakona, čiji je cilj bio potpuno obespripravljanje, a zatim i uništenje srpskog, jevrejskog i romskog stanovništva, prvo je počelo otpuštanje Srba. Jevreja i Roma iz državnih i javnih službi, zatim demoliranje pravoslavnih crkava i sinagoga, izgon srpskih građanskih porodica u Srbiju, nasilno prevođenje pravoslavnih u katoličku vjeru i, konačno, masovni teror i fizička likvidacija srpskog, jevrejskog i romskog stanovništva. Romi koji su se deklarirali kao Muslimani, pošteđeni su fizičke likvidacije.²

Svoje mračne planove na teritoriji Bosne i Hercegovine ustaše su masovno sprovodile u Bosanskoj krajini, istočnoj Hercegovini, istočnoj Bosni - duž rijeke Drine, tj. u krajevima gdje je uglavnom živjelo izmiješano srpsko i muslimansko stanovništvo, a u Hrvatskoj - u Liki, Baniji i Kordunu, prema granici sa Bosnom.³

¹ Ustaška organizacija na cijeloj teritoriji nije brojala više od 12000 članova, a od ukupnog broja od 6.300.000 stanovnika NDH, 1.900.000 su bili Srbi (Noel Malcolm, *Povijest Bosne*, "Erazmus Gilda" Zagreb, "Novi liber" Zagreb, "Dani" Sarajevo, 1995., str. 236. i 237.

² Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni*, Vojno-izdavački zavod, Beograd, 1975., str. 74-82.

³ Rukovodstvo ustaškog pokreta bilo je objedinjeno u Glavnom ustaškom stanu, na čijem čelu je stajao lično Ante Pavelić. U Glavnom ustaškom stanu, koji je u svojoj nadležnosti imao civilnu, vojnu i omladinsku granu ustaškog pokreta bili su mahom ustaše, raniji emigranti. Civilna struktura je obuhvatala ustaške stožere u 22 velike župe, ustaške logore u 142 kotara i 18 kotarskih ispostava, ustaške tabore u oko 1000 općina i ustaške zbrojeve u mnogim selima na teritoriji NDH. Omladinska grana, nazvana Ustaška mladež bila je organizaciono postavljena na isti način. Vojna grana, nazvana Ustaška vojnica bila je formirana po uzoru na njemačke SS jedinice. U nju su kao vojnici - ustaše primani mladići od 18 do 25 godina. Bila je ustrojena u formacijama vodova, satnija (četa) i bojni (bataljona). Do kraja jula 1941. godine formirano je 12 do 15 ustaških bojni. Formiranjem novih jedinica, Ustaška vojnica trebala je da naraste u dobro organizovan vojnički sastav od 12000 do 14000 vojnika - ustaša. Pored ustaških jedinica i ustanova, nova vlast je formirala i svoju redovnu vojsku - Hrvatsko domobranstvo. U tu vojsku primljeni su oficiri i podoficiri Hrvati i Muslimani iz bivše jugoslovenske vojske, a vojnički sastav u

S ciljem da dokaže da su i Muslimani Hrvati, ustaška vlast je nekolicinu Muslimana, uglavnom prijateljskih lokalnih političara prohrvatske orijentacije, uključila u svoju upravnu strukturu, postavivši jednog Muslimana od 12 doglavnika, jednog od 12 pobočnika, jednog za povjerenika za srezove bivše drinske banovine, jednog potpredsjednika vlade, jednog ministra u vladi, četvoricu velikih župana, nekoliko pomoćnika velikih župana, nekoliko kotarskih predstojnika i nekoliko njihovih pomoćnika. U hrvatskom domobranstvu bilo je pedesetak aktivnih oficira - Muslimana, uglavnom nižih činova, a u vrhu ustaškog pokreta, Glavnom ustaškom stanu i ustaškim stožerima, nije bilo ni jednog Muslimana. Za čitavo vrijeme postojanja NDH, ni jedan Musliman nije bio unaprijeđen u čin generala.

Politika ustaša dovela je do reakcije srpskog stanovništva, koje je krenulo u ustanak, najprije u istočnoj Hercegovini, zatim u Bosanskoj krajini i istočnoj Bosni. Kada su protjerali malobrojne ustaške jedinice, ustanici su se u nekim krajevima BiH, naročito na seoskim područjima, okomili na svoje susjede Muslimane i Hrvate, čiju su pasivnost u tim sukobima smatrali kolaboracijom sa vlastima NDH. Tako je pobijeno više od 600 Muslimana oko Bileće i oko 500 oko Višegrada.

Požar drugog svjetskog rata i promjena opštih političkih prilika u Bosni i Hercegovini zatekao je muslimansko bošnjačko stanovništvo kako politički, tako i nacionalno potpuno obezglavljenim i dezorjentisanim, dok je ustanički val u srpskim područjima nagovještavao ponavljanje bošnjačke tragedije iz prošlosti. Okrivljeni od ustanika kao suizvršiocima ustaških zločina, nenaoružani i neorganizovani za odbranu, postali su objekat odmazde

početku je popunjavan regrutima, a kasnije i rezervnim sastavom. Prvi vojnici koji su iz Hrvatske upućivani u BiH nosili su fesove.

Upravnu strukturu vlasti činile su velike župe, gradska poglavarstva (31 grad), kotarevi i općine. Teritorija gračaničke općine uključena je u sastav Velike župe Usora i Soli sa sjedištem u Tuzli. Toj su župi, u upravnom pogledu, pored gračaničkog pripadali još i tuzlanski, kladanjski, dobojski, tešanjski, teslički, maglajski i zvrnički srez. Gračanički kotar (srez) podijeljen je na šest općina: Gračanica, Bosansko Petrovo Selo, Karanovac, Orahovica, Doborovci i Lukavica.

Velikoj župi Posavje sa sjedištem u Slsvonskom brodu pripadali su kotarevi: Brčko, Bijeljina, Gradačac, Derventa, Slavonski Brod i Županja.

ustaničkih grupa. Na njih se sručio sav talas mržnje i želje za osvetom četnički orijentisanog srpskog stanovništva koje se našlo u ustaničkim redovima.¹ Stoga su Bošnjaci u skoro svim većim gradovima u Bosni i Hercegovini tražili načina da se tome zlu javno suprotstave. Veliku ulogu u tome odigrala je organizacija ilmije "El-hidaje" s profesorom hadži Mehmed ef. Handžićem na čelu, koja je u to vrijeme imala veliki ugled u bošnjačkom narodu. Pod njihovim uticajem i uz angažovanje i podršku svih onih koji su izražavali podozrivost i nepovjerenje prema novom režimu, organizovane su mnoge konferencije na kojima su usvajane protestne rezolucije, a zatim upućivane na razne adrese i u javnost. Tako je stotinu najuglednijih Bošnjaka iz Prijedora, koji su predstavljali populaciju od 24 000 svojih sunarodnika u tom kotaru, 23. septembra, 1941. godine objavilo rezoluciju u kojoj osuđuje ustaške zločine i traži povlačenje ustaša iz njihovog kraja.² Odmah iza toga uslijedila je Rezolucija banjalučkih Bošnjaka, a zatim rezolucije sličnog sadržaja u Mostaru, Bijeljini i Tuzli. Najznačajnija je sarajevska, donesena 12. oktobra 1941. godine, koju je potpisalo preko 200 uglednih Sarajlija, među njima i 18 vjerskih službenika.

Rezolucija sadrži sljedeće tačke:

1. Stanje Muslimana u BiH danas je vrlo teško. Neće biti pretjerano ako reknemo da u svojoj povijesti Muslimani ovih krajeva nisu doživjeli težih časova. U akcijama koje poduzimaju neodgovorni elementi i pobunjeni Srbi stradaju u najvećoj većini samo Musli-

¹ Radi ilustracije navodimo samo dio prijetećeg pisma - poruke koju je 23. septembra, 1941. godine Štab 2. bataljona četničkih odreda u Ozrenu uputio bošnjačkim selima Orahovici i Lohinji, koja se neposredno naslanjaju na rijeku Spreču: "Dobro pazite, da četnička noga ne prijeđe preko Spreče da se obračuna za zlodjela koja vrše neki ljudi nad Srbima. Mi nećemo birati, niti ćemo pitati tko je kriv, nego ćemo staviti pod nož sve od reda" (Arhiv Vojno-istorijskog instituta, Beograd, Fond NDH, kutija 152, reg.br. 36/7-2 - u daljem tekstu AVII)

² U Prijedoru su tada postojale sljedeće državne ustanove: ustaški logor, kotarska oblast, kotarski sud, porezni ured, željeznička stanica, oružništvo, gimnazija i druge. Na njihovom čelu sve su bili katolici Hrvati, ni jedan musliman Bošnjak. U prijedorskom kotaru tada je živjelo 24 000 Bošnjaka, a svega 8 000 Hrvata, od koji su polovinu činili doseljenici (podaci su iz Rezolucije prijedorskih Muslimana, septembra, 1941. - AVII, fond NDH, k.174, reg. br. 50/2-3)

mani. To stoga što su najviše izmiješani Muslimani sa grko-istočnjacima u ovim krajevima, pa uzbunjeni Srbi nepromišljeno napadaju onog koji im je najbliži. U ovim nastalim neredima strada mirno građanstvo i nedužni ljudi, strada na desetine tisuća golih života i propada sav imetak, sela se pale, stanovnici prisiljeni da bježe iz sela, svakim danom se zbjegavaju u veće gradove bez igdje išta. Na tisuće siročadi ostalih bez svojih roditelja vapse za pomoć i potucaju se tražeći zaštite. Konstatirajući ovo, ističemo da ovo nijesu žrtve, koje su rodoljubi dužni podnijeti za svoju grudu, nego je ovo opći nered koji se sve više širi i vodi propasti Hrvata-muslimana BiH. Pored svakodnevnih vapaja sa svih strana da se ovome stane na kraj, i pored raznih utješljivih izjava odgovornih čimbenika, stanje se ne popravlja nego se svakim danom pogoršava i ugrožava i one krajeve koji nijesu do sada direktno pogodeni istaknutim nevoljama. Što je još najgore, poduzimani su i poduzimaju se od strane pojedinih vlasti takvi potezi koji samo više izazivaju oštre reakcije pobunjenika, pa je na taj način bijedno i nezaštićeno stanovništvo još više nedužno izloženo stradanjima. Sve ovo podrmava svako uvjerenje i svaku sigurnost i daje povoda da se na temelju samoga toka činjenica, a nešto možda i propagandom neodgovornih elemenata stvara u širokim i neupućenim slojevima uvjerenje da je ovo sistem koji se smišljeno sprovodi.

2. Mnogi katolici, svjesno, za sva nedjela koja su navedena, u posljednje vrijeme bacaju odgovornost na Muslimane i predstavljaju sve događaje međusobnim razračunavanjem između Muslimana i grko-istočnjaka. Tako isto mišljenje imaju i neki grko-istočnjaci u pogledu odgovornosti Muslimana. Kad se stvari, međutim, pravilnije i izbliza upoznaju, vidi se da Muslimani nisu krivi i zato oni to nabacivanje najenergičnije od sebe odbijaju. Činjenica što među počiniteljima raznih zlodjela ima ljudi i sa muslimanskim imenima, ne može krivicu i odgovornost bacati na Muslimane. Muslimani su i ranije se ograđivali od ovih zlodjela, koja su provodena, te je u Rezoluciji donešenoj na Glavnoj godišnjoj skupštini EL-HIDAJE, organizacije ilmije, održanoj 14.7. o.g. i ova tačka: "4/ Sa bolom u duši i dubokom sućuti

sjećamo se svih onih muslimanskih žrtava koje nedužne padoše u nemirima koji se ovih dana mjestimično događaju. Osuđujemo sve one pojedince Muslimane, koji su na svoju ruku sa svoje strane napravili kakav bilo ispad i učinili kakvo nasilje. Konstatiramo da su takvo što mogli učiniti samo neodgovorni elementi i neodgojeni pojedinci, čiju ljagu odbijamo od sebe i od svih Muslimana. Pozivamo sve Muslimane da se u duhu visokih uputa svoje vjere Islama i u interesu države strogo klone svih zlodjela. Molimo državne vlasti da što prije **zakonski** zavedu sigurnost u svim krajevima **ne dozvoljavajući da se što bilo učini na svoju ruku**, kako ne bi nevini ljudi stradali". I mi sada konstatiramo da je zlodjela mogao učiniti samo ološ i kriminalni tipovi kojih ima u svakoj zajednici. Konstatiramo i to da ni oni nisu to od sebe činili dok im nije dato oružje, uniforma, ovlaštenje, a često puta i naredba. Stoga ni u kom slučaju za ta zlodjela ne snose Muslimani odgovornost, niti su im oni inicijatori. Konstatiramo i to da su u svrhu da se odgovornost za zlodjela obori na Muslimane izrabljivali fes i muslimanska imena. Naime, oblačili su fes, koji je zaveden kao uniforma sve bosanske vojske, nemuslimanima, vršeći razna zlodjela, kojom su se prilikom nazivali i muslimanskim imenima. Muslimani nisu nikome spremali i mislili nikakva zla, što najbolje potvrđuje činjenica da su svi Muslimani - bivši jugoslovenski vojnici - odmah nakon rata predali vojno oružje. Muslimani i u svojoj prošlosti, za vrijeme Turske, kada su bili jedini gospodari, tolerisali su sve vjere bez rezlike i nikom nisu zuluma činili. Stoga se ne mogu ni danas Muslimani predstavljati inicijatorima zločina i onima koji ne trpe grko-istočnjake i izazivaju sve neredе kao što to neki namjerno čine.

3. U ovakim teškim prilikama pojavljuje se i netrpeljivost prema Islamu od nekih katolika. To se odražava u pisanju, u privatnim i javnim govorima i nejednakom postupku prema katoličkoj i islamskoj vjeri. To se sve pojavljuje pored raznih izjava sa najviših mjesta u kojima se govori o jednakosti obiju vjera. Ove naše konstatacije spremni smo uvijek potvrditi konkretnim primjerima.

Nakon ovih konstatacija, tražimo od svih odgovornih čimbenika i svih muslimanskih i vjer-

skih predstavnika da se zauzmu na svim nadležnim mjestima:

1. da se zavede stvarna sigurnost života, časti, imovine, vjere za sve građane u državi,
2. da se bez ma kakvih razlika, nevini svijet stvarno zaštiti jačom vojnom odbranom,
3. da se ubuduće ne dozvoli da se poduzimaju ma kakve akcije koje će po svojoj naravi izazvati krvoproliće u narodu,
4. da se pozovu na sudsku odgovornost svi stvarni krivci, koji su počinili ma kakvo nasilje ili zlodjelo, bez razlike kojoj vjeri pripadaju, te da se najstrožije kazne po zakonu, kao i oni, koji su ovakva zlodjela naređivali ili za njih dali mogućnost,
5. da zakone primjenjuje samo redovna vlast i redovna vojska,
6. da se onemogućiti svaka vjerska netrpeljivost i da se najstrožije kazne oni koji u ovom pogledu naprave kakav bilo dokazan izgređ,
7. da se što prije pruži dovoljna materijalna pomoć onima koji su nedužno postradali u ovim neredima."

U potpisu:

Hadži Mehmed Handžić, predsjednik El-Hidaje; Muhamed Pašić, ravnatelj Šerijetske gimanazije; Mustafa Varešanović, džematski imam grada Sarajeva; Hafiz Hasib Fazlić, predsjednik Muslimanskog udruženja; Ahmed Burek, ravnatelj Gazi Husref-begove medrese; dr. Šaćir Sikirić, rektor Više islamske šerijatske teološke škole; Taib Šarčević, ravnatelj Niže okružne medrese; Faik Musakadić, predsjednik Muslimanskog društva "Bratstvo"; dr. Husein Mašić, sudac; dr. Mehmed Kulenović, predsjednik Sudbenog stola Sarajevo; Osman Sikirić, vijećnik Sudbenog stola Sarajevo; Muhamedbeg Fidahić, vijećnik Vrhovnog suda Sarajevo; dr. Behaudin Salihagić, sudac; dr. V. Bičakčić, liječnik SUZOR-a; ing. Asim Šeremet, viši pol. pr. savjetnik u mirovini; Edhem Bičakčić, bivši ravnatelj Gradske štedionice; Šaćir Mesi-hović, član Ulema međžlisa u mirovini; Mehmet Bahtijarević, član Ulema međžlisa u mirovini; Ibrahim Čadorhodžić, predsjednik Kotarskog vakufsko-mearifskog povjerenstva; dr. Hazim Muftić, ravnatelj Vakufa; dr. Kasim Turković, član bivšeg Vakufsko-mearifskog sabora; Edhem Mulabdić, predsjednik Narodne Uzdanice; Mehmed Ali Čerimović, predsjednik Ulema međžlisa; Hafiz Muhamed Panđa, član Ulema međžlisa; Hafiz

Ibrahim Ridanović, član Ulema medžlisa; Hadži Alija Aganović, član Ulema medžlisa; Abdulah Dervišević, muderis i predsjednik Kotarskog odbora El-Hidaje i još oko 200 potpisa.

Ova Sarajevska, kao i rezolucije Muslimana iz Prijedora, Banja Luke, Mostara, Tuzle, Bijeljine, koje su podržali Muslimani i iz ostalih mjesta Bosne i Hercegovine, a koje su potpisali najugledniji građani bošnjačkog naroda - sudije, muftije, profesori, kadije, trgovci i veletrgovci, učitelji, muderizi, mualimi, imami i drugi, imale su veliki odjek kako u muslimanskom narodu, tako i kod Hrvata i Srba kao i predstavnika vlasti NDH, a i kod Nijemaca. Time su muslimanski intelektualci svojim potpisima javno i oštro, izrazili svoj protest kako protiv hapšenja, ubijanja i protjerivanja Srba, Jevreja i Roma, tako i protiv nastojanja da se krivica za te zločine prebaci na muslimanski narod. Tako su najugledniji građani jednog mirnog malog naroda javno protestovali protiv rasne politike, koju je proklamovao njemački fašizam, a u Bosni i Hercegovini sprovodila vlast države, koju su uspostavili Nijemci i čiji su zaštitnici bili. To nije učinjeno ni u jednoj državi porobljene Evrope.¹

U vrijeme pojavljivanja ovih rezolucija partizansko-četnički odnosi počeli su zapadati u sve veću krizu zbog različitih koncepcija, vojnih i političkih gledanja na dalji razvoj ustanka. Na prvom sastanku sa vođom partizana Josipom Brozom Titom, 19. septembra 1941. godine, u Struganiku kod Valjeva, Draža Mihailović je decidno izjavio da je njegov glavni zadatak da u Bosnu šalje svoje ljude, u prvom redu oficire i podoficire, da organizuju bosanske Srbe u četničke odrede, da štite srpsko stanovništvo i da vrše odmazdu nad svima onima koji progone Srbe.² Partizansko rukovodstvo je od početka sumnjalo u iskrenost i namjere Draže Mihailovića i njegovog pokreta, ali je uporno nastojalo, čak i uz otvorene oružane sukobe, da dođe do bilo kakvih sporazuma sa četnicima. To je vjerovatno rađeno na zahtjev Moskve, koja je tražila da se sve snage organizuju u zajednički front protiv Nijemaca. Slijedeći tu

politiku, i partizansko vodstvo u Bosni i Hercegovini je, sa svoje strane, sve činilo da se uspostavi što tješnja saradnja sa četničkim rukovodstvom. Ta su nastojanja rezultirala sporazumom između četnika i partizana koji je potpisan 1. oktobra 1941. godine u Drinjači. Partizanskom rukovodstvu je taj sporazum donio samo nove nevolje, a četnici su ga iskoristili da preko partizanske slobodne teritorije u istočnoj Bosni šalju svoje emisare iz Srbije u druge dijelove Bosne i Hercegovine i Hrvatske, da jačaju svoje redove i razaraju partizansku pozadinu, te za razna maltretiranja i pljačku muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Istovremeno su razvili široku propagandu u kojoj su koristili sva sredstva da bi produbili nepovjerenje srpskih seljaka u partizanskim jedinicama protiv njihovih rukovodilaca, kako su često govorili, "Turaka i Šokaca". Poslije neuspjele zajedničke konferencije u Vlasenici, 16.11.1941. godine, četničko-partizanski odnosi su se još više zaoštrili, a u Srbiji je došlo i do njihovog otvorenog međusobnog oružanog sukoba.

Na sastanku u Divcima kod Valjeva Mihajlović Nijemcima nudi savezništvo protiv partizana i krajem novembra definitivno uspostavlja aktivnu vojnu saradnju sa formacijama Milana Nedića, a četnički komandanti oko Višegrada vode pregovore sa italijanskom vojskom koja je ponovo, nakon povlačenja ustaških i domobranskih jedinica, okupirala drugu okupacionu zonu, uključujući i srezove jugoistočne Bosne: Višegrad, Goražde, Čajniče i Foču. Dok pregovaraju i postižu sporazume sa Nijemcima i Italijanima, a raskidaju ih sa partizanima, četnici počinju velike pogrome muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni. Prvo su stradala sela bliže Drini: Tokoljač, Karin, Sikirić i Zapolje u srebreničkom srezu, Osovo, Šatorovići i druga sela u rogatičkom srezu, Banja, Kamenica, Klačnik, Štitarevo, Drakonj i Strmnica u višegradskom srezu. Uz blagoslov Italijana, četnici su najprije ušli u Višegrad, a zatim u Goražde, Čajniče i Foču - mjesta koja su Italijani prethodno napustili, omogućivši tako četnicima da izvrše pogorom Muslimana. Za nepuna dva mjeseca samo u fočanskom srezu pobili su oko 5000 Muslimana i spalili nekoliko stotina njihovih kuća.

Da je Draža Mihajlović, po direktivi kraljevske vlade iz Londona, koja mu je poslala svoje emisare i poruke, riješio da potpuno prekine saradnju sa partizanima i sprovodi velikosrpsku

¹ *Okovana Bosna (Razgovor Adila Zulfikarpašića, Vlade Gotovca, Mike Tripada i Ive Banca), Bošnjački institut, Zürich, 1995., str. 47.*

² *Miloš Minić, Oslobođilački ili građanski rat u Jugoslaviji 1941-1945., Agencija "Mir" i IP "Cvetnik", Novi Sad, 1993., str. 233.*

politiku - potvrđuje njegova direktiva potčinjenim komandantima od 20. decembra 1941. godine, u kojoj, između ostalog, stoji da će se četnici boriti jedino za kralja i otadžbinu, da žele ponovo stvoriti Kraljevinu Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, koja će biti etnički jednonacionalna i, pored teritorije Srbije, obuhvatati još prostore Bosne i Hercegovine, Dalmacije, Like, Korduna, Banije sa kojih će biti istrijebljeni Muslimani i Hrvati.¹

Početkom decembra 1941. godine četničke jedinice iz Srbije i Crne Gore prebacuju se u istočnu Bosnu. Na prostor Prača-Ustiprača iz Srbije dolazi četnički odred Radomira Đekića. a u dolinu Krivaje - od Olova do blizu Zavidovića - četnička Cerska brigada pod komandom kapetana Dragoslava Račića koje vrše pokolj Muslimana, pale i pljačkaju njihova naselja. Mnoštvo muhadžira kreće prema sigurnijim područjima u dolinama Save, Bosne i Spreče.²



¹ Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda i narodnosti Jugoslavije, tom III, knjiga 4, strana 456 (U daljem tekstu: Zbornik III, knj. 4, str. 456)

² Zdravko Antičić, n.d., str. 258-282.

U krajevima koji gravitiraju Posavini, Trebavi i Ratišu, skoro sve do decembra 1941. godine situacija je uglavnom bila stabilna, izuzev područja Ozrena, odakle su ustaničke jedinice vršile česte napade duž željezničkih pruga Puračić-Doboj i Doboj-Zavidovići. Međutim, napadom na Koraj, gdje su četnici počinili stravične zločine nad muslimanskim stanovništvom i najezdom četnika iz Srbije u dolinu rijeke Krivaje, vojno-politička situacija u ovim krajevima naglo se mijenja. Prijetila je realna opasnost da četničke snage prođu u područje tuzlanskog bazena. Gomilajući snage na tom prostoru, četnički komandanti ozbiljno su računali na Ozrence, među kojima su, uz malobrojne komuniste, dominantnu ulogu imali četnici.

Pošto su pred četničko-partizanskom najezdom morale napustiti veliki dio teritorije istočne Bosne sa naseljima Vlasenica, Srebrenica, Rogatica, Knežina, Goražde, Višegrad, Foča, Čajniče i druga manja mjesta, ustaško-domobranske snage su se reorganizovale i pojačale svoja dejstva u rejonima Sarajeva, Vareša, Zenice i Doboja. Na prostoru Dunav-Sava-Drina, te između Drine i linije Bosanski Šamac - Gradačac - Miričina - Kladanj- Olovo nalazile su se jedinice 3. domobranske divizije sa svojom 6. i 8. pješačkom pukovnijom, a zapadno od te linije, uz rijeku Bosnu sa težištem ka ozrenskom području nalazile su se jedinice 4. pješačke domobranske divizije. Od ustaških jedinica, u Gračanici se nalazila Štirova 13. bojna i manje lokalne ustaške postrojbe. Oružničke postaje (žandarmerija) od 15 do 30 ljudi nalazile su se u sjedištima općina i kotara kao i na željezničkim postajama. Do polovine decembra 1941. godine, kao što je rečeno, jedinice hrvatskog domobranstva i ustaške jedinice, morale su, pred navalom partizana i četnika napustiti znatan dio teritorije u istočnoj Bosni.

I pored svih popuštanja četnicima, partizansko rukovodstvo nije ih uspjelo odvratiti od izbjegavanja borbi sa Nijemcima i činjenja zločina nad nezaštićenim muslimanskim i hrvatskim stanovništvom. Četnici su u velikoj mjeri razorili partizansku pozadinu i najveći dio ustaničkih snaga podvrgli svome uticaju ili ih pretvorili u četničke odrede. U isto vrijeme, širile su se vijesti da je njemački komadant Srbije, u čiju je nadležnost spadalo i područje istočne Bosne, predložio da se 17 srezova istočne Bosne priključi Nedićevoj

Srbiji. S druge strane, ni brojni protesti i rezolucije, koje su potpisali mnogi ugledni građani Muslimani u kojima su tražili, pored ostalog i efikasniju zaštitu muslimanskog stanovništva od četničkih pokolja i progona, nisu davale rezultate. Naprotiv, teror nad muslimanskim stanovništvom nastavljen je još jačim intenzitetom.¹

Shvatajući da u novostvorenoj državi ne mogu računati na efikasniju zaštitu od velikosrpske četničke aždaha, koja je žarila i palila po Bosni, Bošnjaci su sve više uvidali da se moraju sami pobrinuti za svoju bezbjednost i tražiti vlastite forme samoorganizovanja za odbranu. Ostalo je, dakle, jedino rješenje da muslimansko-bošnjačko stanovništvo uzme oružje i samo brani svoje porodice, imanja i naselja od podivljalih četnika. To su uvidali i mnogi bošnjački uglednici na području tuzlanske regije koji su se sve otvorenije zalagali da se što prije pristupi formiranju jedinica i organizaciji odbrane tuzlanskog kraja. Već polovinom septembra 1941. tadašnji veliki župan u Tuzli Ragib Čapljić, na narodnom zboru u Puračiću, pozvao je Muslimane u "sveti rat" protiv ustanika i najavio formiranje jedinica koje će biti u stanju da odbrane muslimanska naselja.

Krajem septembra i početkom novembra 1941. godine u širem rejonu Devetaka i Milinog Sela došlo je do žešćih sukoba sa Ozrencima. Nakon pada Devetaka i okoline u četničke ruke, 12. 11. 1941. četnici su ugrozili i sam Puračić. Tada je zapovjednik 3. bojne 8. domobranske pješačke pukovnije, bojnik Muhamed Hadžiefendić sa malim brojem oskudno naoružanih vojnika i građana organizovao odbranu Puračića. Kada je sutradan, 13. novembra, iz Tuzle pristigla pomoć, izvršen je protivnapad i napadači su bili prinuđeni na povlačenje. Time je Puračić bio odbranjen.

U organizaciji otpora i odbrane Puračića posebno se istakao Muhamedaga Hadžiefendić, koji je krajem novembra 1941. godine počeo povezivati lokalne seoske milicije i pripremati ustrojavanje jedinica sposobnih za odbranu bošnjačkih naselja od četničkih napada. Da bi ubrzao pripreme na ustrojavanju jedne takve formacije, Hadžiefendić je zatražio prijem kod Kvaternika, ministra hrvatskog domobranstva, radi

dobijanja odobrenja za formiranje i djelovanje takvih jedinica. Oružje i pomoć nije tražio od ustaša koji su u dobroj mjeri i bili krivi za izazivanje mnogih zločina, nego od ministarstva hrvatskog domobranstva. U tom cilju, svakako u dogovoru sa svojim prijateljima u Tuzli, Sarajevu i Zagrebu, bojnik Hadžiefendić, dotada na dužnosti komandanta 3. bojne 8. pješačke pukovnije, odlazi u Zagreb, gdje je 7. 12. 1941. godine posjetio ministra hrvatskog domobranstva, ujedno vojskovođu i doglavnika Slavka Kvaternika i izložio mu potrebu i plan postrojavanja dobrovoljačke domobranske jedinice koju bi popunjavali Bošnjaci-Muslimani, u najkraćem za odbranu kućnog praga i suprostavljanje četničkim nasrtajima na nezaštićeni narod. Kvaternik je prihvatio prijedlog za formiranje takve jedinice koja će u početku nositi naziv "Dobrovoljački odjel narodnog ustanka Tuzle".²

Osnovu prve popune tih jedinica činili su mještani sela koja su bila direktno ugrožena od ustaničkih i četničkih formacija. Ti naoružani mještani bili su organizovani u seoske straže ili kao pomoćni oružnici u sastavu oružničkih postaja. Oni su stražarili, patrolirali i osiguravali stanovnike tih sela prilikom radova na poljima. Nisu bili organizovani u posebne jedinice niti su djelovali povezano, nego od prilike do prilike, kada se pojavi opasnost. Od tih ljudi je 22. 12. 1941. godine, firmirano 8 satnija po 100 ljudi, a ostala 122 prijavljena dobrovoljca su rapoređena na druge dužnosti. Za rukovođenje jedinicama formiran je prvo stožer, a zatim i zapovjedništva satnija u koja su ušla 22 rezervna oficira-Muslimana, preuzeta iz Domobranstva.

Stožer Odjela se nalazio u Tuzli u zgradi na Solnom trgu, gdje je prije II svjetskog rata bio "Gajretov" đački dom, a poslije rata Elektordistribucija. U Stožeru, pored bojnika Muhameda Hadžiefendića, kao zapovjednika, na dužnosti su bili: satnik Ešref Prcić, satnik Alija Hadžialijagić, na dužnosti pobočnika nadporučnik Omer Gluhić i drugi.

Jedna od najuspješnijih odbrambenih borbi koju su u prvim danima svog formiranja vodile jedinice Dobrovoljačkog odjela bila je odbijanje napada Ozrenaca na Turiju 13. 1. 1942. godine.

¹ *Enver Redžić, Muslimansko autonomništvo i 13. SS divizija, "Svjetlost", Sarajevo, 1987., str. 19.*

² *Regionalni istorijski arhiv, Tuzla, rg. br. 5886/I-64.*

Naime, 6. januara, u Stogu, na sastanku komandanta Ozrenskog partizanskog odreda Todora Vujasinovića i komandanta četničke Cerske brigade kapetana Dragoslava Račića dogovoreno je, da se u noći 12/13 januara, napadnu položaji Dobrovoljačkog odjela od Puračića preko Turije do Banovića. Plan je bio da Vujasinovićeve snage krenu u napad iz pravca Ozrena, a Račićeve iz pravca Ribnice. Pred sam početak napada Račić je otkazao učešće, pa je štab Ozrenskog odreda uputio zapovijest svojim snagama da se vrate na polazne položaje. Ali, ta zapovijest nije stigla na vrijeme do jedinice koja je napadala Turiju, pa je ona u izvlačenju pretrpjela teške gubitke: 14 poginulih, nekoliko ranjenih i zarobljenih.¹

U februaru 1942. godine dvije grupe ozrenskih boraca, koji su bili rodom sa Trebave i iz Posavine, prebacile su se na Trebavu. Jedna od njih, na čelu sa Milanom Ostojčićem, od samog početka imala je četničko obilježje. U isto vrijeme, u trebavska sela se vraćaju neki bivši trgovci koji su ranije pobjegli u Srbiju. Oni šire četničku propagandu, drže govore na kojima izjavljuju da uskoro u istočnu Bosnu stižu Nedićeve jedinice sa artiljerijom. Uz njih se politički, kao četničke vođe, aktiviraju pravoslavni sveštenici Savo Božić, Vasilije Lalić, Dimitrije Stefanović, učitelji Stevan Borota, Relja Pečo, profesor Đoko Milošević i drugi. Sojićeva grupa četnika se kretala po srpskim selima Trebave i počela napadati muslimanska i hrvatska sela.

Da bi se odbranili od tih napada, u februaru i početkom marta, u muslimanskim selima na istočnim padinama Trebave: Sokolu, Muslimanskoj Zelinji, Škahovici, Babićima, Malešićima i drugim formiraju se postrojbe Odjela. Zapovjednik tih postrojbi u podtrebavskim selima prema Gradačcu bio je poručnik Enver Begović, a u onim koja su gravitirala Gračanici - Ibrahim Pjanić.

Da bi demoralizirali pomenuta i druga muslimanska sela koja su se na tom području počela organizovati za odbranu, četnici iz štaba Milana Sojića uputili su im letak koji u dijelovima navodimo:

"Svima miroljubivim ljudima sreza gradačačkog.

Primjećujemo da ste od naše pojave u vašoj bližoj okolini zabrinuti, uznemireni i zastrašeni. Svjesni smo toga i sigurno znamo da ustaška propaganda širi među vama strašne priče o nama i našim tobožnjim zvjerstvima. Pričaju vam da mi sve od reda što nije srpsko koljemo, kasapimo i palimo. Te ustaške priče unose među vas strah i uznemirenost. Znajući sve to, evo nas sa ovim letkom među vas (da vas) u dve tri reči upoznamo sa našim sadašnjim držanjem prema braći Muslimanima. Iz dosadašnjih naših borbi, imali ste prilike da se osvjedočite da je naša borba uperena protiv zajedničkog neprijatelja USTAŠA. Sva zlodjela što ustaše čine hoće da pripišu nama. Pitamo vas ko je više popalio sela, četnici ili ustaše? Kako su prošla sa nama muslimanska sela: PRIDILJ, LIPAC, JABLANICA, PEROVIĆI I BANNOVIĆI, to vam je dobro poznato, nikome ni dlaka sa glave nije falila. A kako su prošli Devetak, Milino Selo, Turija i Koraj, to još bolje znate, jer danas tamo nema ni jedne kuće, ni jedne žive duše... oni ne htjedoše biti mirni, ne radiše o miru i ne moliše se Bogu za mir, i mira ne dobiše, nego u nemiru pogoreše i izgiboše. Pitamo vas da li ste voljni da živite u miru svojih kuća, da orete blagoslovenu zemlju svoju i da sa svojim uživite plod truda i rada svoga, kao što u miru žive Pridilj, Lipac, Jablanica i druga muslimanska sela, ili želite da budete muadžiri po glavnim gradovima, da dobijete gibiru od 25 dk. prove i da umirete od tifusa, neka vam budu sjet muadžiri u Gradačcu. Od ovog birajte jedno, nema trećeg... Otrovaše vam reisa (Reis. ul ulema Fehim Spaho je zaista umro februara 1942. godine. Primjedba E.T.), zatvaraju vam videnije ljude, šalju cvijet vaše mladosti u rat protiv Rusije, da tamo gine mjesto njih, dok ustaše po Sarajevu i Zagrebu paradiraju.

Živio Njegovo v. kralj Petar II

Trebava 17.3.1942. godine²

Polovinom marta 1942. godine četnici Milana Sojića izvršili su nekoliko oružanih napada duž puteva Gračanica-Srnice-Gradačac i Gradačac-Modriča, te prekinuli putni i poštanski saobraćaj između tih mjesta. Pošto su prikupili dovoljan broj snaga da mogu istovremeno intervenirati na cijelom tom prostoru, u trećoj dekadi marta, ustaške, domobranske i neke jedinice Dobrovoljačkog odjela izvršile su koncentričan napad na četnike.

¹ *Tošo Vujasinović, Ozrenski partizanski odred, II izdanje, "Svjetlost", Sarajevo, 1979., str. 19.*

² *AVII, Fond NDH, k. 70, reg.br. 12/4-3.*

Iz Gradačca je nastupala 9. satnija 6. pukovnije i 17. satnija 4. pukovnije; iz Modriče, preko Vranjaka 1. bojna 4. pukovnije; iz Gračanice, preko Srnica 13. ustaška bojna; od Zelinje i Medede jedinica Dobrovoljačkog odjela pod komandom Envera Begovića, a od Sokola jedinice Dobrovoljačkog odjela pod komandom Ibrahima Pjanića. Pod pritiskom brojnijeg i bolje naoružanog protivnika, četnici su se povlačili dublje u Trebavu, a sa njima i srpsko stanovništvo. U kritičnom momentu za četnike, u pomoć im je stigao bataljon Ozrenskog odreda, koji je ranije bio prebačen u rejon Sijedog krša. Taj bataljon je izvršio protivnapad u rejonu Dugih njiva, zbacio s položaja i natjerao u bježstvo Prvu bojnu 4. domobranske pukovnije, takozvanu Begićevu bojnu branilaca Višegrada. U daljem nastupanju trebavski četnici, potpomognuti Ozrencima pobili su mnogo stanovnika i zapalili većinu zgrada u hrvatskim selima: Donjoj Ba-bešnici, Donjim Riječanima i Kužnjači.¹

Uskoro je došlo do sukoba između četničkih glavešina na Trebavi - četničkog komandanta Milana Sojića i komandira Novaka Mrkonjića, koji je držao položaje u Osječanima. Mrkonjić je ubio Sojića, a odmah zatim Savo Božić je poslao svoje ljude koji su ubili Mrkonjića i njegve pomoćnike. Poslije tih međusobnih obračuna, pop Savo Božić je postao neprikosnoveni četnički komandant na Trebavi. Imao je ambiciju da igra i neku političku ulogu na tom prostoru, pa je nastojao da stvori i održi dobre odnose sa pojedinim uglednim Muslimanima i Hrvatima. Kao rezultat tih nastojanja, uskoro će se iz njegovog štaba pojaviti letak upućen i naslovljen - "Muslimanima sreza gradačackog i gračaničkog", koji je bio znatno pomirljiviji u odnosu na prethodni - iz Sojićevog štaba. Radi ilustracije takvih političkih odnosa na ovom području s početka 1942. godine, donosimo samo neke dijelove iz tog letka-proglasa:

"U početku osnivanja ove, nazovi države, glavna briga ustašama krvnicima bila je da pobiju i unište Srbe. Sada kada su vidili da Srbima ne mogu ništa učiniti, daju im ravnopravnost, priznaju pravoslavnu crkvu i ne nazivaju je grkoistočnom i ciganskom kako su u početku činili. Pozivaju Srbe da se vrate svojim kućama i da rade svoju zemlju, a oni im garantuju da im se ništa neće desiti, nego da će imati sva prava kao i ostali građani. Pozivaju predstavnike pravoslavne

crkve u Zagreb da prisustvuju godišnjici uspostave Hrvatske. Dakle, sada priznaju Srbe, a vas Muslimane odbacuju.² Čuli ste, valjda, ako niste, znajte, da su veliki župani muslimani skinuti sa vlasti i na njihova mjesta postavljeni Hrvati. Povjerenik za Bosnu i Hercegovinu Hakija Hadžić, isto tako je skinut sa vlasti i na njegovo mjesto postavljen je Hrvat.

Sad vas, dakle, odbacuju, odnosno vas mirne i poštene stanovnike i dalje šalju da branite te krvnike koje je sav poštenu svijet osudio na smrt i da ginete za njih, a u isto vrijeme vaše vođe zbacuju sa vlasti. Vidili su ti krvnici da ćete i vi jednoga dana doći svijesti i preći na stranu na kojoj je Turska, to jest na stranu Engleza, Rusa i Amerike. Ne dajte se više zavoditi od tih bezdušnika! Bacite oružje od sebe jer bacajući oružje, spasavate sebe i svoj sibijan. Razmislite samo to: šta će biti od vas kad nestane Hrvatske, ako ne bacite oružje od sebe i ne povratite se svojim kućama. Zašto onda da stradate vi, vaša djeca, žene i roditelji..."³

Uporedo sa propagandnom djelatnošću, s ciljem da odvraći Muslimane da ne uzimaju oružje i ne stvaraju svoje jedinice po selima, pop Savo Božić je naredio svojim komandantima bataljona - popu Dimitriju Stefanoviću, Savi Nikiću i Petru Boroti da izvedu nekoliko oružanih akcija na Trebavi i Vučjaku. Tokom tih akcija, četnici su u dva maha ulazili u Zelinju, gdje su opljačkali kuće tabornika Ahmeta Smajića i zamjenika komandanta dobrovoljačke jedinice Hamida Begovića. Upali su i u Gornji Lukavac, odveli muhtara Ahmeta Hasanbašića i naredili mještanima da se ne udaljavaju od svojih kuća.

Kruna tih akcija bio je četnički napad na Gradačac, u noći između 14. i 15. maja 1942. godine, u kojem je učestvovalo 150 trebavskih i 80 ozrenskih četnika. U rano jutro, 15. maja, uz jaku pucnjavu, viku i dernjavu prodrli su u grad pošto se domobranska posada povukla na gradinu.

² Svojom zakonskom odredbom, 3.4.1942. godine poglavnik Ante Pavelić obnarodovao je stvaranje Hrvatske pravoslavne crkve, a 5.4. iste godine potvrdio njen ustav. Za patrijarha nove crkve postavio je ruskog emigranta Georgija Ivanovića Maksimova sa crkvenim imenom Germogen.

¹ Isto, k. 174, reg. br. 27/5-2 i 48/5-1

³ AVII, Fond NDH, k. 174, reg.br.24/6-3

Ulazili su u kuće i pljačkali civile. Župnika Jakova Barišića umorili su na najsvirepiji način.

Na vijest o četničkom napadu na Gradačac, opkoljenoj posadi na gradini krenula je pomoć iz više pravaca: iz Brčkog 30. ustaška jurišna satnija i 13. prateća satnija 6. domobranske pješačke pukovnije; iz pravca Gračanice - 13. ustaška bojna (Štirova); iz pravca Bosanskog Šamca jedna domobranska jedinica sa artiljerijom nepoznatog naziva; iz pravca Čardaka i Turića - oružnici i ustaše. Nakon snažnog protivnapada ovih jedinica, potpomognutih artiljerijom, četnici su oko 15 sati počeli napuštati grad i u neredu se povlačiti, ostavljajući iza sebe 20 poginulih.¹

Poslije istjerivanja partizana sa Ozrena i Trebave, komanadanti Trebavskog i Ozrenskog četničkog odreda pop Savo Božić i Cvijetin Todić povelu su pregovore sa vojnim i političkim predstavnicima NDH, koji su rezultirali potpisivanjem ugovora o primirju 28. maja, 1942. u Lipcu kod Doboja. U prvoj tački tog ugovora navedeno je da četnici priznaju vlast NDH i kao njeni državljani izražavaju lojalnost Anti Paveliću. Obavezali su se da će sa vojnim snagama NDH raditi "na suzbijanju i uništenju partizana pod opštom komandom vojske NDH." Za protivuslugu, po tom ugovoru, četnici zadržavaju svoje oružje, potpunu kontrolu nad osvojenom teritorijom, slobodu kretanja, trgovanja i zapošljavanja na teritoriji pod kontrolom vlasti NDH, zatim pravo liječenja u bolnicama NDH u slučaju ranjavanja u borbama protiv partizana, pravo na materijalnu potporu porodicama poginulih i onih koji su u zarobljeništvu, te na kraju i mogućnost dobijanja odlikovanja NDH za pokazanu hrabrost u borbama protiv partizana. Ovim ugovorom, Trebavskom četničkom odredu priznata je jurisdikcija na teritoriji koja je: sa zapada oivičena rijekom Bosnom - od Doboja do Tarevacu; sa sjevera linijom: Simići - Gornji - Donji Skugrić - Krečanc; sa istoka - linijom: Rajska - Srpska Zelinja - Donji Skipovac - Lukavica; sa juga - isključivo Kostanjica - Stanić Rijeka - Lukavica.²

Uskoro, 3. juna došlo je, na Ilidži kod Gradačca, do sastanka predstavnika NDH i četnika radi realizacije potpisanih ugovora na terenu: Ispred vlasti NDH prisustvovali su kotarski predstavnik iz Gradačca Mustafa Rustambegović i sat-

nik Stanislav Horki, zapovjednik domobranske posade u Gradačcu, a sa četničke strane Dimitrije Stefanović, komandant Posavskog bataljona i Petar Arnautović, načelnik štaba Odreda. Dogovorili su se o povratku izbjeglica i slobodnom kretanju na području kotara sa propusnicama koje će važiti 24 časa.³

Sličan sporazum je potpisan i sa majevičkim četnicima, u Loparama 30. maja, ali ne sa tako preciznim klauzulama kao sa trebavskim i ozrenskim četnicima. Četničko rukovodstvo na Majevidi je kategorično tražilo da se muslimanske dobrovoljačke jedinice povuku sa položaja u blizini njihovih sela. Majevičkom četničkom odredu je pripala teritorija istočno od linije: Gornji Žabar - Bijela - Srebrenik-Bistarac do Drine.⁴

U pregovorima sa vlastima NDH četnički komandanti sa Majevice bili su mnogo tvrdokorniji od četničkih komandanata sa Trebave. Pošto na prvom sastanku u Loparama, zbog četničkih naknadnih zahtjeva, nije došlo do potpisivanja ugovora, ministar domobranstva u vladi NDH Slavko Kvaternik izdao je 7. juna 1942. godine nove smjernice za pregovore, u kojima stoji da: zapovjednici četničkih odreda ili po njima imenovane vlasti mogu vršiti samoupravnu vlast dok se ne organizuju općinska poglavarstva; dok postoji opasnost od partizana četničke postrojbe mogu zadržati svoje oružje i dobrovoljno saradivati sa hrvatskim oružanim snagama; vlasti NDH daće nagrade i odlikovanja onim četnicima koji se istaknu u borbama protiv partizana i potporu za poginule. Srbi na četničkoj teritoriji imaće isti tretman kao i ostali državljani NDH, u pogledu prehrane, zapošljavanja u državnoj i javnoj službi itd.

Na slijedećem sastanku 15. juna četnici su postavili nove uslove: da se raspuste jedinice legije i milicije, da domobrani preuzmu njihovu ulogu na položajima prema srpskim selima i da se na područjima gdje su Srbi u većini postave na ključne položaje u upravi, sudstvu i prosvjeti lica srpske narodnosti.

Na novom sastanku koji je održan kod nje-mačkog potpukovnika Wista u Tuzli, kada im je postavljen ultimativni zahtjev da Nijemci neće trpjeti nikoga ko radi protiv NDH, dogovorili su

¹ Isto, reg br. 11/8-1-2.

² Isto, k.81, reg.br 5/4-1-2.

³ Isto k.174, reg.br. 45/8-1-2.

⁴ Isto k.151, reg.br. 11/28-1.

da ostaju kod uslova koje su postavili na pregovorima od 15. juna. Uz to, oni izjavljuju: "Priznajemo njemačku okupaciju. Izjavljujemo da smo spremni lojalno saradivati sa njemačkim vlastima pod slijedećim uslovima: da se na teritoriji NDH ukinu ustaške postrojbe i razni dobrovoljački združgovi i da domobranstvo bude podvrgnuto njemačkoj komandi; da se puste na slobodu svi politički zatočnici - Srbi; sumnjive i opravdane slučajeve da ispituju njemačke vlasti; da se u državnim i samoupravnim preduzećima uposle Srbi prema brojnoj zastupljenosti i prema kulturnom i ekonomskom položaju kojeg su imali 1941. godine..."

Razgovori između njemačke komande u Tuzli i Zapovjedništva 3. domobranske divizije nastavljeni su i dalje. Na jednom od njih, održanom 9.11.1941. godine, u Grčici kod Brčkog, na kojem su prisustvovali njemački major Anker, domobranski pukovnik Radl, dopukovnik Anaker Doić, stožerni bojnik Mesarov i bojnik Voska, komandant majevičkih četnika Radivoje Kerović je izjavio da on cijeni politiku Mačeka i kraljevske jugoslovenske vlade, da Nijemce cijeni, ali će oni izgubiti rat, da sa Muslimanima nema sporazumjevanja, da će poslije završetka rata oni biti raseljeni. Uz to je izjavio da hrvatsko domobranstvo ukida legiju u cijeloj NDH, da legionari predaju oružje četnicima...¹

U pregovorima sa predstavnicima vlasti NDH četnici su dobili skoro sve što su tražili: vlastitu teritoriju sa svojom neograničenom vlašću, vlastitu vojsku i naoružanje, mogućnost trgovine i razmjene materijalnih dobara, zdravstveno i penziono osiguranje svojih pripadnika.

Poslije potpisivanja sporazuma bilo je i dalje manjih sukoba, ubistava i pljačke imovine, o čemu govore mnogobrojni izvještaji organa vlasti NDH. Na sastancima komandanata i s jedne i s druge strane, postizani su sporazumi da se te pojave sprečavaju, ali one su se i dalje dešavale. Četnici su sve češće dolazili u posavska sela, koja nisu bila pod četničkom jurisdikcijom, napadali i ubijali pojedince i pljačkali njihovu imovinu.

Ustaško-četnički sporazumi nastali na teritorijama istočne i srednje Bosne, u proljeće 1942. godine još su više produbili nepovjerenje širokih

muslimanskih slojeva prema NDH, državi koja je željela genocidom nad Srbima, Jevrejima i Romima, riješiti svoje međunarodne probleme, da bi za godinu dana potpisala sporazume sa svojim neprijateljima, kojima priznaje skoro puni suverenitet nad teritorijom koju su zaposjeli. Time su četnicima dodatno otvoreni apetiti za prisvajanje novih teritorija, na kojima je srpsko stanovništvo živjelo pomiješano sa nesrpskim, kao što je na primjer Posavina i Podrinje.

Sporazumi između četnika i vlasti NDH izazivali su veliko nezadovoljstvo među ljudima, koji su u početku prihvatili NDH kao svoju državu, a naročito kod muslimanskih političara, koji su ušli u njene organe vlasti. Naime, njima su ustaški prvaci, samo nekoliko mjeseci ranije, govorili da su Muslimani "cvijet hrvatstva", a Srbi banditi koje treba istrijebiti ili raseliti. Međutim, ni godinu dana nakon stvaranja ustaške države, ta ista ustaška država ustupa četnicima teritoriju, na kojoj zadržavaju vojsku i oružje, a Muslimane ostavlja u nemilosti, bez zaštite koju im je bila dužna pružiti kao svojim građanima. Shvatajući ozbiljnost situacije u kojoj su se, nakon tih sporazuma, našli muslimani Bošnjaci, jedan od tadašnjih muslimanskih prvaka Alijaga Salihagić iz Bijeljine obraća se 25.5.1942. godine pismom dr. Džaferu Kulenoviću, podpredsjedniku Pavelićeve vlade, u kojem, između ostalog kaže:

"Nastupom akcije dopukovnika Francetića i njegovim uspjehom, u našem kraju je nastalo zatišje. Tome je doprinijelo osnivanje Dobrovoljačke legije bojnika Hadžiefendića, koji je sa svojim ljudima, prodro do i srce Majevice i zauzeo Lopare, gdje se i sada drži. Poslije ovoga osnovao je svoje odjele u Brčkom i Bijeljini. Ali onda se počelo zuckati da i ova legija na može i ne smije, sama, bez odobrenja domobranskih zapovjedništava, preduzimati više nikakve akcije na terenu. To je došlo i do četnika i, kako po svemu izgleda, oni su željeli da nam ispituju puls i dobiju na vremenu pa počeli neke pregovore. Počeše stizati vijesti kako domobrani i četnici zajedno čuvaju prugu Doboj - Tuzla. Saznadosmo da su vođeni formalni pregovori, na koje je dva puta išao narodni zastupnik Preka, koji je sada u Zagrebu na zasjedanju Sabora. Naše vojne vlasti povjerovalaše u iskrenost protivnika, te izdadoše

¹ AVII, Četnička arhiva (u daljem tekstu ČA), k.233, reg.br. 10/2, 14/2 i 17/2 i Fond NDH, k.78, reg.br. 14/1.

neka naređenja u pogledu držanja spram četnika. Četnici su kod svijeta pokazali da im niko ništa ne može ili neće, a u pismima su dojavljivali domobranima i oružnicima da oni njima ništa neće, nego da će se boriti dok ne istrijebe i posljednjeg Turčina. Ranije su čitavu godinu dana pisali pisma Muslimanima i pozivali ih na bratstvo protiv NDH, a sada su promijenili taktiku i imali su jak uspjeh. Pravoslavni seljak je stekao vjeru u njihovu snagu. Jučer je bio u Bijeljini Hadžiefendić, pa je, povodom četničkog napada kod Ugljevika rekao: 'Neka mi dadu samo ovo oružje, što ovdje imaju (misli na domobrane u Bijeljini), ne trebam ni jednog čovjeka, i ako za 48 sati ne bude sve do Tuzle očišćeno, ja ću se sam ubiti.' Hadžiefendić je danas otputovao u Zagreb.

Čuli ste za skorašnju sudbunu Gradačca, gnijezda Husein-kapetana (osvajanje grada od strane četnika pr. E.T.) Čuli smo pa ne želimo na našem mjestu taj žig sramote. Ta je bol još i veća i teža, isto i naša sramota. Da, mi to dobro znamo i vidimo, da sve tako ne bi trebalo da bude, a eto biva, a da mi ne možemo ništa učiniti, jer smo sputani. Sve se od nas ogradiło, ili nas kao da niko ne zapaža...¹

Ni jednom tačkom sporazuma između vlasti NDH i četnika nisu predviđene sankcije ukoliko četnici ne budu poštovali odredbe sporazuma, te nastave upadati na teritoriju pod kontrolom NDH radi pljačke, ubistava, pustošenja i zastrašivanja stanovništva. Ali jedno je sigurno: ustaška vlast prosto nije imala snaga da to preduprijedi i spriječi. U Brčkom je stacionirala jednu bojnu 8. domobranske pukovnije i jednu opkoparsku bojnu (pontoniri). U Modriči se nalazila svega jedna satnija, a kasnije nepuna bojna, u Gradačcu jedna ili dvije satnije. U Gračanicu, poslije odlaska 13. ustaške bojne (Štrove), povremeno su dolazile manje domobranske jedinice. U Bosanskom Šamcu i Odžaku nije bilo domobranskih jedinica. Oružničke postaje malog brojnog sastava (15-20 ljudi) u Gračanicu, Srnicama, Gradačcu, Modriči, Odžaku, Bosanskom Šamcu, Orašju, Dubravama, Čeliću, Podorašju i Lukavcu (oružničke postaje iz srpskih sela su ranije povučene), nisu bile u stanju da kontrolišu toliku teritoriju u ratnim uslovima jer su bile ustrojene za mirnodopske zadatke.

Podaci o zaista nedostatnim snagama Pavličeve države na ovom osjetljivom prostoru,

¹ AVII, ČA, k.233, reg.br. 3/2-1

naspram stalne opasnosti od četnika sami po sebi govore u kakvom se položaju našlo bošnjačko-muslimansko stanovništvo u toj državi. Vojničko organizovanje muslimanskih naselja na tom prostoru koje je započeo Muhamedaga Hadžiefendić bio je jedini mogući odgovor. U prvoj fazi svog formiranja i postojanja vojno-teritorijalne jedinice Hadžiefendića imale su, kao što je rečeno, naziv - Dobrovoljački odjel narodnog ustanka, što je odgovalaralo njihovom tadašnjem organizacionom ustrojstvu. U početnoj fazi organizovane su satnije, često nepovezane, ali sa jedinstvenom komandom u formi stožera Odjela. Formiranjm novih jedinica, to jest stvaranjem novih satnija, nametnula se potreba za ustrojavanjem bojni, to jest zapovjedništava koja će objedinjavati više satnija i biti spona između stožera Odjela i satnija. Kada je počelo to ustrojavanje, Odjel je dobio novi naziv - Zdrug dobrovoljačke legije Hažiefendića. Kada su formirane i bojne, u julu 1942. godine, on dobija konačan naziv - Dobrovoljačka domobranska pukovnija ili skraćeno DOMDO pukovnija. U narodu je i dalje zadržala svoj raniji naziv - legija.

Pošto je to bila čisto teritorijalna jedinica koja je štitila samo svoja naselja, a u akcije odlazila skoro isključivo na svom terenu ili u neposrednoj blizini svoje teritorije i to pod komandom operativnih jedinica hrvatskog domobranstva, njen stožer nije imao u svojoj nadležnosti operativne i obavještajne poslove, pa zbog toga i nije razvijao te službe kao ni službe veze, obuke i inžinjerije. Organizaciono-mobilizacijske poslove vodio je pobočnik u Stožeru, a intendantske poslove posebno zaduženi oficir (opskrbnik). Stožer Pukovnije nije imao sredstva veze, pa se veza sa jedinicama održavala telefonski i telegrafski preko lokalnih poštanskih ureda. Radio služba nije postojala ni u većim domobranskim jedinicama.²

U prvim mjesecima nakon formiranja jedinica legije, hrvatsko domobranstvo dodijelilo im je izvjesnu količinu oružja i municije, uglavnom pušaka starije proizvodnje. Kasnije su oni koji su željeli da stupe u jedinice legije sami sebi nabavljali oružje, municiju i opremu. Najviše

²Tako, naprimjer, Stožer 4. domobranske divizije sa sjedištem u Doboju, koji je bio u to vrijeme u stalnom borbenom dodiru sa protivnikom, dobio je tek u proljeće 1942. jednu malu radio-stanicu, čiji je domet bio svega dva kilometra.

oružja nabavljano je švercom iz domobranskih magazina u Tuzli, Brčkom; Doboju i Slavonskom Brodu.¹ Kada su učestvovali u borbenim dejstvima, uglavnom u odbrani svoga i susjednih naselja, legionari su dobijali hranu, ali je već u jesen 1942. i to obustavljeno i zamijenjeno novčanom naknadom u iznosu od 28 kuna, što je bilo daleko ispod minimalnih potreba dnevnih obroka ishrane.²

U jedinice legije primani su vojni obveznici koji su odslužili svoj vojni rok i bili stariji od 32 godine, pa su kao rezervni sastav podlijegali vojnoj obavezi. Najčešći motiv za stupanje u te jedinice bio im je da izbjegnju služenje u domobranskim operativnim jedinicama koje su bile u čestim borbama s partizanima i trpjele znatne gubitke. Uz to su, kao pripadnici legije, ostajali u svojim naseljima, kod svojih kuća, na svojim redovnim poslovima. Od službe u postrojbama legije obavljali su stražarenje i patroliranje, a u slučaju opasnosti izlazili su na položaje oko svojih naselja. Imućniji su plaćali siromašniji da umjesto njih obavljaju te vojne dužnosti. Kada su poduzimane šire akcije protiv četnika ili partizana, jedinice legije su stavljane pod komandu domobranskih operativnih jedinica kao pomoćne jedinice na pomoćnim pravcima ili su posjedale manje važne položaje. Kako je vrijeme prolazilo, vlasti NDH sve manje su bile u poziciji da kontrolišu regrutovanje i raspored vojnih obveznika. Mnogi mladi od 32 godine potplaćivanjem su izbjegavali odlazak u operativne jedinice hrvatskog domobranstva i stupali u jedinice legije.

Oficirski i podoficirski kadar regrutovan je iz redova Muslimana, rezervnih oficira i podoficira, mahom intelektualaca u civilu - pravnika, profesora, geometara, učitelja i drugih koji su oficirske ili podoficirske činove u rezervi stekli u vojsci Kraljevine Jugoslavije.³

O brojnomo stanju jedinica legije pa i DOMDO pukovnije u cjelini u dokumentima i

¹ U proljeće 1942. godine cijena teškog mitraljeza (obično takozvani "Schwarzlose" iz prvog svjetskog rata) iznosila je pet do šest hiljada kuna, a puške sa odgovarajućom municijom 800 kuna, da bi zbog pada vrijednosti hrvatske kune, a i zbog povećane tražnje, u početku 1943. godine cijena puške bila 30 hiljada, a puškomitraljeza od 150-200 hiljada kuna.

² AVII, Fond NDH, k. 71, reg. br. 19/7-2

³ Isto, k.313, reg.br. 18/14 i 52

literaturi nalazimo različite podatke. Noel Malcolm na 253. strani svoje knjige "Povijest Bosne" govori o cifri od 4 hiljade vojnika u oktobru 1942. Enver Redžić na 82. strani svoje knjige "Muslimansko autonomaštvo u 13. SS divizija" navodi izjavu njemačkog komandujućeg generala Glaise von Horstenau-a iz februara 1943. godine da Hadžiefendićeva legija broji od 4-7 hiljada ljudi. Cijeneći sve okolnosti pod kojima su nastajale i razvijale se te jedinice, navedene cifre mogu se smatrati tačnim.⁴ Ipak, ostaje sporno pitanje organizacionog ustrojstva i broja bojni koje su bile pod komandom Stožera DOMDO pukovnije u Tuzli.⁵ Po nekim dokumentima i po izjavama njenih pripadnika, Pukovnija je imla 6 bojni (bataljona). S tim se podatkom baratalo u skoro svim napisima u kojima se djelimično govorilo o legiji. U pješadijskim jedinicama svih vojski, međutim, postoji trojna ili četvorna formacija, to jest u bojni mogu biti 3 ili 4 satnije, u pukovniji 3 ili 4 bojne itd. U pukovniji mogu postojati i samostalne satnije, obično jedna uz stožer, te satnije po specijalnostima. Pošto je DOMDO pukovnija bila teritorijalna jedinica, u njenom sastavu moglo je postojati više samostalnih satnija. U Izvještaju Zapovjedništva 2. zbornog područja od 4. oktobra 1943. godine govori se o četiri bojne DOMDO pukovnije, jer 5. bojna u Bijeljini i 6. u Zvorniku u to vrijeme nisu više postojale.⁶ Zapovjedništva bojni bila su u Medašu, Bijeljini, Brčkom, Gračanici, Zvorniku i Tuzli.

Koje su satnije bile pod komandom zapovjedništava pojedinih bojni i kakav im je raspored bio, ostalo je neistraženo, izuzev Gračanice, gdje sam te podatke, zajedno sa Omerom Hamzićem, svojevremeno istraživao radeći na jednom zajedničkom projektu. Prema tim istraživanjima, Gračanička bojna DOMDO pukov-

⁴ S obzirom na broj tih jedinica i broj onih koji su pristupali u njihove redove da bi izbjegli služenje u domobranstvu, sticao se utisak da je njihovo brojno stanje bilo nešto veće od stvarnog, a počesto se i preuveličavalo. Tako je u jednom razgovoru Omer Gluhić, do odlaska u partizane visoki dužnosnik u Stožeru Hadžiefendićeve DOMDO pukovnije, ovom autoru pominjao cifru od 20 hiljada pripadnika te jedinice.

⁵ O tome ima malo dokumenata zato što su jedinice DOMDO pukovnije najčešće operativno djelovale u sastavu domobranskih i drugih jedinica vojske NDH, te nije ni sastavljena njihova posebna borbeni i druga dokumentacija.

⁶ Isto, k. 80, reg.br. 51/2-5

nije u svom sastavu imala je četiri satnije. U samom gradu bilo je Zapovjedništvo bojne na čelu sa satnikom Sejdom Đulićem, u civilu geometrom, pozadinskim dijelovima i Gračaničkom satnijom. U Zapovjedništvu Gračaničke bojne, pored Sejde Đulića kao zapovjednika, bili su: dr. Avdo Prohić kao liječnik (inače sanitetski rezervni kapetan), Nino Laznik kao opskrbnik (intendant)¹, kasnije će u Stožer bojne doći Haris Nurkić, rodom iz Dervente, geometar, takođe rezervni oficir, a od kraja 1942. do maja 1943. godine u tom Zapovjedništvu bio je i Adem Osmanbegović, pravnik, kao rezervni natporučnik, koji se prije toga nalazio u jedinici legije u selu Gračanici kod Đurdevika.

Prva satnija Gračaničke bojne imala je sjedište u selu Malešićima. Njen zapovjednik do početka maja 1943. godine bio je nadporučnik Vehid Begić, u civilu pravnik. U svom sastavu imala je ljudstvo iz Malešića, Babića i Škahovice, a držala je položaje prema četnicima u Donjem i Gornjem Skipovcu i Lukavici. Poslije odlaska Begića u partizane, satnijom je zapovijedao Adem Alić. Zapovjedništvo 2. satnije bilo je stacionirano u Brijesnici. Satnija se popunjavala ljudstvom iz Brijesnice, Stjepan Polja, Klokotnice i Stanić Rijeke. Do kraja 1943. godine njen zapovjednik je bio Avdo Dajdžić, a kasnije nadporučnik Salih Arnautalić. U Donjoj Lohinji, Pribavi i Donjoj Orahovici bili su vodovi Gračaničke satnije, koji su držali položaje prema Spreči. Ovom satnijom je komandovao Ibrahim Lika. Zapovjednik 4. satnije sa zapovjedništvom u Sokolu, bio je Ibrahim Pjanić. Popunjavali su je legionari iz Sokola, Doborovaca i Sladne. Držali su položaje prema Skipovcu i Srnicama.² Gračanička bojna brojala je oko 500 naoružanih vojnika, što je odgovaralo mirnodopskom brojnom stanju jedinice tog ranga.

Druga jedinica ovog ranga na prostoru Posavine bila je Brčanska bojna sa sjedištem u Brčkom. U Zapovjedništvu te bojne i njenih potčinjenih jedinica u Brčkom su bili: Arif Dervišević, nadporučnik, po struci geometar, kao zapovjednik; nadporučnik Hivzija Jerković, po struci takođe geometar; nadporučnik Ahmet Hasanefendić i poručnik dr. Zvonko Cebalo, pravnik. Nepoznato je koji su od njih, izuzev Derviševića, bili u Zapovjedništvu bojne a koji na

dužnosti zapovjednika satnije. Po svemu sudeći, u gradu Brčkom bila su dva zapovjedništva. Jedan vod iz satnije u Brčkom bio je krajem avgusta 1942. godine stacioniran u selu Gornji Žabar, po zahtjevu kotarskog predstojnika Antuna Paulića, da bi smijenio oružničku postaju koja se tamo nalazila. Vodom je zapovijedao rezervni (pričuvni) vodnik Alosman Topčić. Koncem septembra 1942. godine, naoružani ljudi iz tog sela, koji su nosili četničke oznake napravili su zasjedu legionarskoj patroli i ubili četiri njihova pripadnika. Poslije toga vod se povukao u Brčko. Jedinice legije na ovom području više nisu upućivane u srpska sela da budu kao posada.³ Jedan vod iz Brčanske satnije bio je raspoređen u Orašju, a ostali u Brezovom Polju, Brki, Pukišu i drugim položajima oko Brčkog. Jedna satnija Brčanske bojne, pod zapovjedništvom Mustafe Jukića nalazila se na položajima oko Čelića, Koraja i Ratkovića.

Ne može se tačno utvrditi da li je 10. satnija stacionirana u Bosanskom Šamcu i Odžaku, potpadala pod zapovjedništvo bojne u Brčkom ili je bila samostalna. Tu jedinicu obilazili su oficiri iz Zapovjedništva DOMDO pukovnije iz Tuzle, a rjeđe oficiri iz Brčanske bojne. Zapovjednik 10. satnije bio je nadporučnik Šukrija Izetbegović, po struci pravnik, koji je ujedno komandovao i šamačkim vodom. Zapovjednik voda u Odžaku bio je u početku pričuvni satnik Muhamed Gagić, profesor tuzlanske gimnazije, a poslije njega pričuvni vodnik Ferhat Kapetanović. Jedan dio legionara iz Bosanskog Šamca bio je u decembru 1942. upućen u Bosansku Raču radi obezbjeđenja tamošnje željezničke postaje, ali se ubrzo otuda vratio. Početkom marta 1943. vodovi 10. satnije su učestvovali u pretresu terena na lijevoj strani rijeke Bosne, kao pomoćna kolona, u okviru akcije, koju je glavnina 4. domobranske divizije izvodila na Vučjaku, protiv četnika Branka Kovačevića, koji su napali Pečnik, Jakeš i još neka hrvatska sela oko Odžaka.⁴

U Gradačcu i okolnim muslimanskim selima nije došlo do formiranja jedinica DOMDO pukovnije do ljeta 1942. godine, izuzev u selima Zeljini i Sjenini, koja su bila direktno ugrožena od četnika. Tada, u ljeto 1942. godine, jedna delegacija uglednih građana iz Gradačca otišla je u Tuzlu do

¹ Nino Laznik je bio pastorak Rifatage Mehinagića, uglednog gračaničkog posjednika i trgovca.

² Esad Tihić, Omer Hamzić, Gračanica i okolina u NOB-u i revoluciji, Gračanica, 1988., str. 190.

³ AVII, Fond NDH, k. 174, reg. br. 38/9-1,

⁴ Zbornik IV, knj. 11, dok. 345, str. 772

zapovjednika DOMDO pukovnije bojnika Muhameda Hadžiefendića i predložila mu da u Gradačcu i okolnim selima formira jednu satniju legije radi zaštite od četnika. Uskoro, u julu 1942. godine, u Gradačac je stigao bojniki Hadžiefendić, u pratnji Ibrahima Pjanića, zapovjednika satnije DOMDO pukovnije u Sokolu. Tom prilikom je za prvog zapovjednika gradačačke satnije postavljen pričuvni satnik Mile Glavaš, po struci geometar. Pošto je uskoro morao poći u operativnu domobransku jedinicu, u kojoj je imao ratni raspored, za novog zapovjednika postavljen je pričuvni nadporučnik Salih Arnautalić, rodom iz Orašja. Početkom 1943. godine na njegovo mjesto dolazi pričuvni satnik Ibrahim Dogleđević, po struci učitelj, rodom iz Žepča. Na dužnosti zamjenika zapovjednika satnije, od početka se nalazio pričuvni vodnik Derviš Dedo Šakić, svršeni đak Šerijetske gimnazije, rodom iz Gradačca. Gradačačka satnija je imala vodove u Srnicama, Mionici (dva), Vučkovcima, Lukavcu i ostalim muslimanskim selima, čiji su pripadnici uglavnom držali stražu i patrolirali u okolini svojih sela, ne dozvoljavajući da četnici prolaze njihovom teritorijom, kako su ranije činili. Da li je ova satnija potpadala u nadležnost Brčanske bojne ili je bila samostalna, nismo mogli utvrditi.

Satnija (25.) DOMDO pukovnije u Modriči formirana je u ljeto 1942. godine. Njen zapovjednik je bio pričuvni nadporučnik Mihovil Ban iz Tuzle. U njenom sastavu su bili vodovi u Modriči, Tarevcima i Jakešu. Zapovjednik voda u Jakešu bio je Rasim Mujaković. Pripadnici ove satnije držali su položaje u okolini svojih naselja, koja su se graničila sa naseljima pod četničkom vlašću.

U ljeto 1942. godine u Crvenom Brdu, istočno od Srebrenika formirana je 12. satnija DOMDO pukovnije sa zadatkom da štiti muslimanska naselja od četnika Jaseničkog bataljona i od četničkih grupa u dolini rijeke Tinje. Za zapovjednika satnije je postavljen pričuvni nadporučnik Salih Žilić, učitelj, rodom iz Tuzle. U jesen iste godine formiran je vod te satnije u Gornjem Srebreniku, za čijeg je zapovjednika postavljen Osman Jašarević, stariji čovjek, bivši austrougarski podoficir, a stvarnu komandu nad pripadnicima te legije imao je Mehmed Ibrahimović, učitelj. Jedinica legije bila je smještena u zgradi osnovne škole. Uskoro je i u Muslimanskoj Špionici bio formiran vod te satnije, čiji je zapovjednik bio Hašim Husarić.

Krajem 1942. ili početkom 1943. godine formirana je u Podorašju satnija DOMDO pukovnije, čiji je zapovjednik bio pričuvni satnik Muhamed Gagić. Ta jedinica je obezbjeđivala muslimanska naselja od četničkih grupa u predjelu oko rijeke Tinje i služila je ujedno kao spoj jedinica legije u Srebreniku, rejonu Tuzle i Lukavca. Objе ove satnije vjerovatno su bile pod komandom zapovjedništva bojne u Tuzli.

Formiranje i naoružavanje jedinica DOMDO pukovnije ubrzalo je sve drskije ponašanje četnika, koji su već u ljeto i jesen 1942. godine postali znatna snaga. Njih su favorizovali Nijemci kao najodlučnije borce protiv partizanske vojske. Po naredenju njemačke komande, četnici sa Trebave, Posavine i Ozrena, krenuli su, krajem novembra 1942., prema središnjem dijelu Majevice u napad na jedinice partizanske 6. istočnobosanske brigade i Sremskog partizanskog odreda. Polazeći na ovaj marš zatražili su da prođu kroz Gračanicu, Gradačac i druga muslimanska naselja, da pokažu svoju silu i moć. Na zahtjev Nijemaca, domobranske komande su im to i odobrile. U Gračanici su se četnici pojavili u koloni dvojnih redova, raspoređeni po četama u rastojanju od 40-50 koraka. U koloni je bilo 1217 četnika sa Ozrena, od kojih 35 sa automatskim oružjem. U sredini kolone je bila četnička zastava sa pratnjom, na začelju komora sa 10 konja natovarenih kazanima. Prolazeći kroz grad, klicali su Kraljevini Jugoslaviji, kralju Petru II i Turskoj. Ovakav marševski poredak četnici su napravili da kod građanstva stvore utisak kako su oni organizovana jaka vojnička sila koja drži do vojničkih pravila. No čim su izašli iz grada, ponašali su se kao neorganizovana naoružana rulja, sklona pljački, teroru i nasilništvu. Napali su legionare koji su ih pratili. Legionari su se razbježali spasavajući živu glavu.¹

Na sličan način su postupili trebavski četnici tražeći prolaz kroz Gradačac. Oni su 21. novembra 1942. krenuli sa Krečana u Gradačac. Na ulazu u Gradačac dočekali su ih domobranski nadporučnik Slaćanac i poručnik Petrović i sproveli sporednim ulicama grada. Oni su željeli da to bude gotovo neprimijećeno, ali četnici su bili suviše glasni, pjevali su četničke pjesme i klicali kralju Petru II. U koloni je bilo oko 380 četnika sa 6 do 8 pušk-

¹ Isto, k. 235, reg. br. 9/13.

omitraljeza. Iz Gradačca oni su se uputili preko Srnica i Dubrava ka Bukviku.¹

U pravcu Majevice krenuo je i četnički bataljon iz Porebrica i zanoćio u Lukavici kod Čelića. Tu ga je, iznenada, u noći, napao 2. bataljon 6. istočnobosanske partizanske brigade, pokupio oružje i mnoge zarobio. Pošto su im svukli vojničku obuću i odjeću, partizani su ih pustili kućama, pa su se morali, preko Srebrenika, jadni, bijedni i bosí, po hladnoći, kretati prema Srpskoj Špionici i Zubovom brdu.

U zoru, 28. novembra, 7 partizanskih bataljona napalo je skoncentrisane četnike u Maleševcima i potpuno ih razbilo. Poginulo je i ranjeno oko 250 četnika, a oko 600 ih je zarobljeno. Na Maleševce su prije bitke stigli samo posavski četnici, dok su trebavski i ozrenski još bili u rejonima Srnica i Špionice.

Prije nego što će stići u Srnice, četnički komandanti Petar Borota i Vitomir Nikolić uputili su dopis općinskom bilježniku u Srnica Muhamedu Trakiću u kojem su zahtijevali da im obezbjedi ručak a večeru za 2400 četnika, čemu Trakić nije mogao udovoljiti. Doznajući, sutradan, za poraz svojih glavnih snaga na Majeveci, četnici su preko Srnica krenuli nazad na Trebavu i Ozren. Kada je glavnina kolone prošla kroz Srnice, zaštitnica je otvorila vatru na oružnike i civile. Tom prilikom četnici su ubili 12 oružnika, 2 legionara, 16 civila iz Srnica i okolnih sela i 3 nepoznata civila. Iz zgrade općine su odnijeli 3 pišalice mašine, a kada nisu mogli naći ključeve od kase, bacili su je sa prvog sprata, a zatim sjekirama razvalili. Potom su uzeli novac i međusobno ga podijelili, a zatim se uputili ka Gornjoj Zelinji. Od legionara su ubijeni Mustafa Omeragić iz Ledenica i Mustafa Okić.²

Poslije pobjede nad četnicima na Maleševcima, partizani su izvršili napade na položaje domobrana kod Lopara i na četnike u podrinskim selima, a onda su se, krajem decembra, pod pritiskom nadmoćnijih njemačkih, ustaških i domobranskih snaga kao i jedinica Legije, iz uporišta duž puta Tuzla - Zvornik, morali povući na Birač. Od polovine januara 1943. partizanske jedinice ponovo dolaze na Majevicu i odlaze na Birač, dok glavnina partizanskih snaga iz is-

točne Bosne nije, početkom aprila, krenula ka Crnoj Gori. Na Majeveci su uglavnom ostali vođovanski partizani, ali nisu djelovali prema području Posavine, Trebave i Ratiša.

* * *

U prvoj polovini 1943. godine u širim slojevima muslimanskog naroda sve je više sazrijevala svijest da svoju sudbinu ne može više vezivati za NDH, čiji je režim doživio potpunu kompromitaciju. Mnogi vojnici Muslimani koji su bili mobilisani ili regrutovani u hrvatsko domobranstvo, po dolasku na odsustvo nisu se vraćali u svoje jedinice, nego su se krili oko svojih kuća. Uz to, sve je više Muslimana omladinaca, a i onih koji su mobilisani u domobranske formacije, stupalo u jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Zbog toga, u proljeće 1943. godine, na širem prostoru istočne Bosne, uz slabljenje pozicija vlasti NDH i uz vojno jačanje snaga narodnooslobodilačkog pokreta, Nijemci i partizani pojačavaju svoju političko-propagandnu djelatnost prema Muslimanima s ciljem da ih privuku na svoju stranu. Nijemci, kojima je uvijek nedostajalo snaga za održavanje reda na okupiranim teritorijama počinju pripreme za formiranje 2-3 SS divizije sa muslimanskim ljudstvom i njemačkim komandnim kadrom u njima. Konačna odluka o formiranju SS divizije od Muslimana iz Bosne donesena je polovinom 1943. godine u samom vrhu Rajha.³ U planove njemačkih glavešina za stvaranje takvih jedinica (koje je odobrio i sam Hitler), uklopio se svojim djelovanjem i veliki jerusalimski muftija i predsjednik Panislamskog kongresa Seid Muhamed El Huseini, koji je 1941. godine prvo stigao u Rim, a zatim u Berlin. Opsjednut svojom panislamskom vizijom, u Berlinu je oformio Centar za okupljanje Muslimana radi stvaranja musliman-

³ "Što se tiče formiranja SS divizije od Muslimana iz Bosne, ne može se tačno utvrditi čija je to ideja bila. Neki misle da je to bila lično Himlerova ideja, a neki da je sve poteklo od jerusalimskog muftije El Huseinija. U svakom slučaju Himler je tu ideju pripisao sebi, a samo obrazovanje divizije obrazložio je i sledećim argumentima: a) da muslimanstvo u celini gaji velike simpatije za nacionalsocijalizam, b) da je kod svih Muslimana u NDH razvijena posebna svest o "bosansko-hercegovačkoj" naročitosti, i c) da su tradicije bosansko-hercegovačkih pukova u Austro-Ugarskoj još uvek prisutne u sećanjima Muslimana." (Vasa Kazimirović, NDH u svetlu nemačkih dokumenata i dnevnika Gleza fon Horstenau 1941-1944, Nova knjiga - Narodna knjiga, Beograd, 1987. str. 196.)

¹ Isto, k.16, reg.br. 2/1-16 i 17.

² Isto, k.175, reg.br. 55/2-3 i k.71, reg.br. 19/6-1.

skih vojnih formacija koje bi, pod njemačkom komandom, vodile borbena dejstva protiv snaga antihitlerovske koalicije na svim prostorima koje nastanjuju muslimani. S tim je ciljem u pratnji njemačkih SS oficira najprije stigao u Zagreb, gdje se sastao sa Antom Pavelićem, a zatim je posjetio Banjaluku i Sarajevo. U Sarajevu je boravio od 5. do 10. aprila 1943. godine i u tih nekoliko dana održao mnoge konferencije i sastanke, te mnoge vazove po džamijama i najviše govorio o potrebi stvaranja muslimanskih vojnih jedinica pod izravnom njemačkom komandom. Obecavao je da te formacije neće odlaziti izvan područja Bosne i Hercegovine, što su, kao jedan od glavnih uslova postavljali muslimanski uglednici i političari koji su prisustvovali tim razgovorima.

Muslimanski građanski političari koji se nijesu vezali za NDH, a i neki koji su, učestvujući u vlasti, podržavali novu državu da bi kasnije od toga odustajali, tražili su načina da se otarase vlasti NDH, pa su jedno od rješenja vidjeli u dobijanju neke samostalnosti u okviru autonomije Bosne i Hercegovine pod njemačkim protektoratom. Po njihovom uvjerenju, za ostvarenje tog cilja bilo je potrebno oformiti dobro obučene i naoružane vojne jedinice od muslimanskog ljudstva. Oni su imali na umu i iskustvo iz 1918. godine, kada je došlo do stvaranja države Slovenaca, Hrvata i Srba. Za razliku od Bosne i Hercegovine, Hrvatska i Slovenija imale su tada svoje domobranstvo, to jest kakvu-takvu vojsku. U jesen 1918. godine narodna vijeća i jedne i druge zemlje te su snage uzela pod svoju komandu, stvarajući time uslove za lakše pogađanje sa pobjedničkom Srbijom. Bosna i Hercegovina nije imala svoju vojsku, nego je njeno ljudstvo služilo u BH regimentama koje su bile u sastavu austrijskih i mađarskih divizija, pa nije ni mogla ostvariti onu poziciju koju su imale Hrvatska i Slovenija neposredno poslije završetka prvog svjetskog rata.

Propagandne i organizacione pripreme za upis dobrovoljaca u SS diviziju na prostoru sjeveroistočne Bosne počele su odmah nakon posjete El Huseinija Sarajevu¹ i još nekim gradovima Bosne

i Hercegovine. Nekako u to vrijeme pada i posjeta profesora Alije Šuljka, pobočnika Ante Pavelića, sa nekoliko SS oficira Tuzli i njenoj okolini. Nakon više razgovora u Tuzli, oni su, zajedno sa bojnikom Hadžiefendićem, Ragibom Čapljićem i Avdanom Hasićem, prvo održali konferenciju u Živinicama, zatim u Gračanici (30.3.1943) i, napokon, u Gradačcu. Konferenciji u Gračanici prisustvovalo je oko 200 ljudi, a u Gradačcu, u zgradi osnovne škole u kojoj je bila smještena satnija DOMDO pukovnije - nešto manje.

Nekoliko dana prije dolaska u Gračanicu Muhamedaga Hadžiefendić se sastao u Sarajevu sa SS oberlajtnantom Kremplerom, koji mu je dao konkretna uputstva u vezi sa radom na formiranju 13. SS divizije.² Ta uputstva, zajedno sa svojim saradnicima, Hadžiefendić je odmah počeo sprovoditi na terenu.

Na pomenutim i mnogim drugim konferencijama i sastancima oni su prisutnim objašnjavali ciljeve formiranja muslimanskih SS jedinica pod njemačkom komandom, pozivajući ih da se u što većem broju odazivaju u te jedinice. Obecavali su da će porodice dobrovoljno prijavljenih redovno dobijati materijalno obezbjeđenje i druge beneficije koje su imali i njemački vojnici. Svaki od prijavljenih trebalo je da svojeručno potpiše prijavu i popuni odgovarajući formular.

Pored zborova i konferencija, Nijemci su razvili i druge vidove propagandne kampanje za upis dobrovoljaca u SS diviziju. U bosanskim varošicama i kasabama, na raskrsnicama puteva i drugim mjestima na kojim su se okupljali ljudi postavljali su velike plakate sa kojih su, uz velika obećanja, pozivali Bošnjake Muslimane pod zastavu SS.

Za kompletiranje 13. SS divizije ljudstvom bilo je potrebno sakupiti oko 20 000 ljudi. Iako su mnogi bili u teškom materijalnom položaju, a obećanja koja su im nuđena bila veoma pri-

prijavili u SS diviziju." U izvještaju Hajnrihu Himleru od 14. 4. 1943. godine, Berger to još jednom pocrtava: "Poseta velikog muftije ovde je u svakom, pa i političkom pogledu, delovala izvanredno dobro i pozitivno... Pokazalo se ponovo da veliki muftija raspolaze perfektno funkcionišućim obavještajnim aparatom i da u celom muslimanskom svetu uživa veliki ugled." (Vasa Kazimirović, n.d. str.202.)

² Redžić Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija, "Svetlost", Sarajevo, 1987. str.96.*

¹ *U jednom svom izvještaju Gotlob Berger (Gottlob), šef SS glavnog štaba, velike zasluge za formiranje SS divizije od Muslimana iz Bosne pripisuje velikom muftiji El Huseiniju, koji je, kako izvještava Berger, odlično primljen u Bosni, te da su se, zahvaljujući samo njemu (muftiji), "mnogi Muslimani, odmah i na licu mjesta,*

mamljiva, pozivi u SS jedinice nailazili su na slab odjek. I oni koji su se među prvima javljali, odustajali su ili su na putu za Sabirni centar, koji se nalazio u Zagrebu, izlazili iz vlakova i vraćali se svojim kućama. Da bi prikupili određen broj ljudi, Nijemci su pribjegavali i prisilnim mjerama. Za vrijeme pazarnih dana, u gradovima i varošicama organizovali su racije, zatvarajući sve ulice koje vode pijacama da bi sve sposobne muškarce koji su se zatekli u tom obruču, silom trpali u vagone i odvodili u Zagreb. Pošto ni takve akcije nisu davale očekivane rezultate, Nijemci su čak pokušavali da Muslimane iz 1. ustaškog zdruga prebace u tu SS jedinicu, ali su se tome ustaške vlasti otvoreno suprotstavile. Nijemci su se na kraju odlučili da pokupe Muslimane iz domobranskih posadnih jedinica, pa čak i iz vojnih zatvora.

Ljudstvo za SS diviziju je iz Zagreba, počevši od avgusta 1943. godine, upućivano u razna manja mjesta na jugu Francuske u kojima su bili podvrgnuti vrlo surovoj obuci koja se graničila sa torturom. U takvim uslovima, u Pionirskom bataljonu divizije u malom francuskom gradiću Vilfrans de Rurže (Vill Franche de Rurgue) u septembru 1943, došlo je i do otvorene pobune vojnika Muslimana kada su saznali za masakr kojeg su jedinice 7. SS "Princ Ojgen" (Prinz Eugen) divizije¹ počinile u Sijercima kod Sokoca nad cjelokupnim stanovništvom tog muslimanskog sela. Vođa pobune je bio Džinić, po nekima poručnik, po nekima zastavnik. Pobunjenici su ubili komandanta bataljona i još četiri oficira, no bili su brzo opkoljeni i savladani. Nakon toga, za odmazdu, Nijemci su strijeljali svakog desetog vojnika iz tog bataljona. Znajući da su pobunjenici bili povezani sa francuskim pokretom otpora, a preko njih i sa engleskom obavještajnom službom, bojeći se novih pobuna, Nijemci su prebacili čitavu diviziju u Neuhamer u Šleziji, gdje je nastavila obuku.² Adil Zulfikarpašić u svom izlaganju na Bledu, u proljeće 1994. godine iznio je tvrdnju da je to bila jedina pobuna u jedinicama njemačke vojske koja se dogodila tokom drugog svjetskog rata.³

Dotadašnji komandant DOMDO pukovnije bojnik Muhamed Hadžiefendić, obukao je nje-

mačku uniformu i sa činom njemačkog majora, pristupio SS diviziji, radeći na njenoj popuni. U tom cilju je često odlazio u Zagreb, gdje se nalazio regrutni centar te divizije kojoj su Nijemci dali naziv Trinaesta SS Handžar divizija⁴. Pošto je Handžiefendić prešao pod njemačku komandu i time postao njemački oficir, za novog komandanta Domobranske dobrovoljačke pukovnije u Tuzli polovinom juna 1943. godine, postavljen je domobranski pukovnik Bećir Kulenović.

Pored običnih vojnika, Nijemci su imali namjeru da u SS diviziju uključe oficire nižih činova i podoficire iz DOMDO pukovnije i postaviti ih na dužnosti komandira vodova i satnija tj. dužnosti koje su najbliže vojničkom sastavu. Početkom maja 1943. godine stigli su pozivi oficirima i podoficirima DOMDO pukovnije da se 10. maja jave u regrutni centar SS divizije u Zagrebu. Kada su primili taj poziv oni su bili iznenađeni, jer ranije nisu dali pismenu obavezu za taj čin. Ti oficiri i podoficiri su do tada bili u jedinici koja je bila pod komandom hrvatskog domobranstva, ali su u neku ruku bili samostalni na terenu na kojem su djelovali i uz to mnogim nitima povezani sa narodom. Odlaskom iz svoje sredine, gdje su sa narodom proveli najteže dane rata, bez vlastite želje i sa slutnjama o opasnim namjerama onih koji ih pozivaju, našli su se u dilemi da li da se odazovu pozivu ili ne. Ako se ne odazovu, jedini put ih je vodio u jedinice NOV i POJ. Većina njih je na neki način bila povezana sa organizacijom narodnooslobodilačkog pokreta na terenu ili su partizanima do tada činili razne usluge. S druge strane NOP je razvio snažnu propagandnu djelatnost da Muslimani ne pristupaju SS diviziji, nego da im je mjesto u jedinicama NOV i POJ. Na tom planu naročito su bili aktivni Hasan Brkić, tada sekretar Oblasnog komiteta KPJ za istočnu Bosnu koji se uglavnom kretao na teritoriji

⁴ Prilikom osnivanja, ova divizija dobila je zvaničan naziv "13. SS dobrovoljačka bosanskohercegovačka planinska divizija (hrvatska)", a od maja 1944. zvala se po ličnom Himlerovom naređenju, SS divizija "Handžar". Prema nekim autorima, ova jedinica više puta mijenjala je svoje zvanične nazive i to: do jula 1943. - "Hrvatska SS dobrovoljačka divizija", od jula do oktobra 1943 - "Hrvatska SS dobrovoljačka planinska divizija", a od tada do maja 1944 - "13. SS dobrovoljačka planinska divizija". I konačno, "13. planinska SS divizija Handžar". (Vasa Kazimirović, n.d. str. 196.

¹ Sedma "Princ Ojgen" SS divizija formirana je u februaru 1942. godine. Diviziju su popunjvale Švabe iz Banata.

² Enver Redžić, n.d. str. 136-137.

³ Okovana Bosna, str. 47.

bijeljinskog i brčanskog sreza i Vladimir Perić Valter, delegat tog komiteta u Tuzli.

Odmah po primitku poziva za prijavljivanje oficira i podoficira DOMDO pukovnije u regrutni centar SS divizije u Zagrebu, Omer Gluhić, natporučnik, na dužnosti pobočnika, konsultovao je Vladimira Perića Valtera, koji je dao saglasnost da oficiri DOMDO pukovnije izadu na partizansku slobodnu teritoriju i priključe se jedinicama NOV i POJ. Tada su iz Gračanice izašli Vehid Begić, Adem Osmanbegović, Ahmet Šiljić Kadija i Hasan Maglajlija. Došli su u Crveno Brdo kod Saliha Žilića, gdje su našli Edhema Čamu, Hamida Mazalovića i Mešu Selimovića. Sa njima su krenuli u Trnovu, gdje su ih primili Rodoljub Čolaković i Hasan Brkić. Drugim putevima na partizansku slobodnu teritoriju izašli su Omer Gluhić, Hilmiya Šahinpašić, Osman Gruhonjić, Džemal Drača, Daut Filipović, Mustafa Mirica, Alija Ponjavić, Enver Mešković i Hasan Grabčanović. Tom prilikom su u Trnovi izdali proglas u kojem su osudili muslimanske političare koji su se priključili Anti Paveliću i istovremeno pozvali Muslimane da u što većem broju pristupaju u jedinice NOV i POJ.¹ Tom prilikom, a i kasnije, u jedinice NOV i POJ stupili su i drugi oficiri DOMDO pukovnije: Enver Zaimović, Nedim Šahinpašić, Muhamed Gagić, Ibrahim Dogleđović, Arif Dervišević, Alija Hadžialjagić, Abdulah Mujezinović Kadija, Mustafa Porobić i drugi.

Odlazak oficira DOMDO pukovnije na partizansku slobodnu teritoriju iznenadio je više domobranske komande i organe vlasti NDH i izazvao njihovo uznemirenje. Tako upravitelj Župske redarstvene oblasti (policije) u Tuzli u svom izvještaju od 13. maja konstatuje slijedeće: "Među građanstvom i časnicima ove pukovnije nastalo je veliko neraspoloženje prema bjekstvu navedenih. Razlog bjekstvu je navodno i zbog promidžbe da će njemačke vlasti ove časnike Muslimane internirati kada nagovjeste rat Turskoj".² Zapovjedništvo Drugog domobranskog zbornog (korpusa) u svom izvještaju od 15.5.1943. godine navodi i slijedeće: "Bjekstvom 8 časnika iz DOMDO pukovnije moral domobrana-dobrovoljaca, osjetljivo je pao, pa je nastupila dosta teška situacija. Pojednim slučajevima bjekstva, naročito u posljednje vri-

jeme od strane legionara i časnika-dobrovoljaca DOMDO pukovnije dade se naslutiti uticaj strane promidžbe. Naročito slaba stega, kao i duh i raspoloženje opaža se kod postrojbi DOMDO pukovnije, te su vrlo česte pojave neizvršavanja dobivenih zapovjedi, pa čak i otkazivanje poslušnosti."³

U svojim izvještajima najvišim organima vlasti NDH, veliki župan Velike župe Usora i Soli dr. Bahrija Kadić, nastojao je objektivno prikazati stanje u jedinicama DOMDO pukovnije u tom periodu. Navodimo ovdje dio njegovog izvještaja od 14. juna 1943. godine, koji glasi:

*"Pozivanje svih muslimanskih vojnih obveznika u SS postrojbe, a bez učešća katoličkog dijela hrvatskog pučanstva, nezgodno je odjeknulo u narodu i dalo povoda neprijateljskoj promidžbi i prigovorima iz muslimanskih redova. Jer najveći dio tih obveznika, koji bi morali ući u sklop postrojbi SS, pripadao je postrojbama DOMDO pukovnije. Ti pak pripadnici DOMDO pukovnije su ljudi, koji su snubljeni za legiju uz obavezu, da neće biti pozvani na vojnu dužnost van svojih mjesta, nego da će imati da štite svoju porodicu, čast i imovinu na pragu svojih domova od zajedničkog narodnog neprijatelja. Protivno toj zadatoj riječi i časnoj, da će ti ljudi ostati kod svojih kuća i o svom trošku uzdržavati se, eto bili su pozvani, da se prinudno uvrste u SS postrojbe, ostavljajući na milost i nemilost svoju siromašnu porodicu i svoj imetak i to baš onim neprijateljima, zbog kojih je osnovana DOMDO legija. Dok bi muslimani legionari otišli u borbu u druga mjesta, dotle su četnici ostali kod svojih kuća i jedva bi učinili tu zgodnu priliku za osvetu muslimanskom življu ovih krajeva, ubijajući, silujući i zlostavljajući susjedno muslimansko pučanstvo. Baš u povodu toga došlo je do bjekstva nekolicine časnika i legionara u partizane, te su time partizanski redovi ojačani više moralno nego vojnički, jer su ti ljudi kao prvoborci za slobodu muslimanskog življa, bili dobar promidžbeni materijal za partizane u muslimanskim redovima."*⁴ (Podvukao E.T.)

Iz ovog izvještaja jasno se vidi da su jedinice DOMDO pukovnije formirane za odbranu muslimanskih naselja od četnika, da su njihovi zapovjednici bili časni patrioti i da je zalaganje za mobilizaciju muslimanskog življa u SS diviziju u

¹ AVII, Fond NDH, k.158, reg.br. 6/7-4.

² Isto, reg.br. 5/6-1.

³ AVII, Fond NDH, k.81, reg.br. 18/16-6.

⁴ Isto, k.152., reg.br. 14/13-1.

krajnjoj konsekvenci bila pogrešna politička opcija.

* * *

Ljeto 1943. godine je vrijeme strategijske prekretnice u II svjetskom ratu. Jedinice sovjetske armije su, poslije velike tenkovke bitke kod Kurska, prisilile Nijemce na povlačenje, ka Dnjepru, a engleske, američke i francuske armije, pošto su zauzele Siciliju, iskrcale su se na Apeninsko poluostrvo, što je dovelo do kapitulacije Italije, najvažnijeg njemačkog saveznika u Evropi. Uslijed približavanja sovjetskih jedinica sa istoka i angloameričkih sa juga, uveliko je porastao vojnički značaj Balkanskog poluostrva. Istovremeno, glavnina partizanskih snaga, pošto je probila njemački obruč na Sutjesci, nastupala je kroz istočnu Bosnu. Zauzevši Han Pijesak, Vlasenicu, Srebrenicu, Olovo, Kladanj, Drinjaču i Zvornik, partizani su direktno ugrozili tuzlanski industrijski bazen i naselja u dolini Spreče.

U drugoj polovini jula 1943. godine počelo je izrazitije prebacivaje partizanskih jedinica sa Birča na Majevicu. Krajem jula krenula je ka Posavini I. majevička brigada. Pošto je razbila četnike u Bukviku i Gornjem Žabaru, ona je 28. jula upala u Gradačac, gdje im domobranska i legionarska posada nije ni pružala otpor. Predalo se pet oficira, 80 domobrana i 40 legionara, dok su se ustaše i dio oružnika povukli na gradinu, odakle su nastavili pružati otpor. Na vijest o upadu partizana u Gradačac, Nijemci su iz Slavenskog Broda krenuli sa tenkovima i motorizovanom pješadijom. Uz podršku oko 200 četnika sutradan su napali položaje partizana na Kerepu i potisli ih ka zapadnom dijelu Majevice. Tom prilikom je grupa pripadnika DOMDO pukovnije iz Mionice posjela položaj kod zaseoka Lukavac i vatrom spriječila četnike da se preko ovog sela prebace na Trebavu. Nijemci su u gradu ostali nekoliko dana, a onda su krenuli prema Doboju.

O stanju u gradu u to vrijeme govori izvještaj Kotarske oblasti Gradačac od 4. avgusta, u kojem, između ostalog, stoji: "Poslije napada partizana na Gradačac, prikupljeno je u Gradačcu i okolini oko 100 legionara, koji sada predstavljaju jedinu odbranu... Kod pučanstva vlada strah da bi odlaskom Nijemaca, partizani mogli ponovo izvršiti napad... Dalje, jedna stvar što su Nijemci, uslijed pomanjkanja vlastite i hrvatske pješadije,

bili prisiljeni da u ovu akciju uvuku jedan dio četnika. Kod pučanstva vlada razumljiv strah da bi, poslije odlaska Nijemaca, četnici mogli ostati na ovom području, pa bi, zbog toga trebalo žurno da se i u Gradačcu uspostavi naša posada. Narod ima loše iskustvo sa četnicima jer je bilo slučajeva da ih je sa teškom mukom uspio odstraniti sa već jednom zauzetog područja. U toku jučerašnjeg dana pribralo se iz okolnih sela oko 50 legionara, koji vrše patroliranje u Gradačcu radi umirenja stanovništva, zbog straha od četnika... U selima G. i D. Medida, G. i D. Zeljina, Jelovče Selo, Kerep, Srnice i Hrgovi ima oko 180 legionara DOMDO pukovnije..."¹

Pošto je prikupila sve svoje snage na Majeviski novoformirana partizanska 17. istočno-bosanska divizija, krenula je u noći između 15. i 16. augusta u napad na četnike na Trebavi. Glavni četnički položaji nalazili su se na Visu (k. 694), Čeliji (k. 527), Dugoj njivi (k. 618) i Zelinjskom brdu (k. 534). Jedna partizanska brigada je dijelom snaga napadala četničke položaje na Zelinjskom brdu, a glavninom snaga preko Tolise i Sjenine sa sjevera je nastupala prema Dugoj njivi. Druga partizanska brigada je dijelom snaga napadala četničke položaje na Visu, a glavninom snaga nastupala je preko Skipovca i Paležnice na Markovo brdo. Četnici su uz velike gubitke odstupili prema Doboju i dolini Bosne.² Sedamnaesta divizija je, po naređenju, morala 22. avgusta da krene na Ozren i preuzme ranjenike 2. divizije, pa su se četnici ponovo vratili na Trebavu.

Vrativši se sa Ozrena, jedna brigada 17. divizije, je u noći između 31. avgusta i 1. septembra izvršila napad na Gračanicu, u kojoj se nalazilo 80 njemačkih feldžandarma, 8 oružnika i oko 60 pripadnika DOMDO pukovnije na okolnim položajima. Pošto su primili iscrpne podatke o rasporedu njemačkih snaga i oružnika od Adema Alića, komandira DOMDO satnije u Gračanici, partizani su izvršili snažan napad na feldžandarme, koji su se utvrdili u zgradi osnovne škole. Njemački feldžandarmi su pružili snažan otpor, ali su se, zbog velikih gubitaka, morali povući u pravcu Griča. Partizani su osvojili grad u 7 ujutro. Željeznički i kolski most, prema Karanovcu su onesposobljeni za saobraćaj. Pošto su održali zbor

¹ Isto k.174, reg.br. 49/4.

² *Gligo Mandić, Sedamnaesta istočnobosanska divizija, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1976., str. 29.*

u centru grada, partizani su pustili zarobljene legionare i organe vlasti, a feldžandarme povelili su sobom.¹

Poslije kratkog odmora, 7. septembra, jedinice 17. divizije su ponovo krenule u napad na četnike na Trebavi i domobransku posadu u Modriči. Ovog puta jedna kolona je nastupala pravcem Međeđa-Zelinja-Zelinjsko brdo-Duga njiva, a druga kolona pravcem Džakule-Skipovac-Paležnica-Brđani. Obje kolone su izbile na liniju Vranjak-Koprivna-Kožuhe-Gornji Osječani.

U noći između 7. i 8. septembra partizani su ušli u Modriču, gdje im se predala kompletna domobranska posada - oko 200 domobrana sa pet oficira. Nastupajući dalje ka Posavini partizani su bez borbe ušli 14. septembra u Bosanski Šamac, sutradan, 15. septembra, u Gradačac, 16. u Odžak, a dva dana kasnije u Orašje. Nešto prije toga Muslimanski bataljon je ušao u Srebrenik. Partizane su u Bosanskom Šamcu dočekali u špaliru građani i pripadnici legije.

Prije toga, 9. septembra, četnici su napali na Bosanski Šamac, uzvikujući partizanske parole. Mислеći da se radi o partizanima legionari nisu pružili nikakav otpor. Pošto su opljačkali trgovačke radnje i nekoliko kuća bogatijih Šamčana, četnici su se izvukli iz grada.²

U noći između 12. i 13. septembra u istočnu Bosnu se prebacio štab 1. korpusa i kasnije smjestio u naselju Vide kod Gradačca.

Za vrijeme boravka 17. divizije u Posavini u redove njenih brigada stupio je veliki broj omladinaca i omladinki kako iz sela tako i iz gradova. Tako na primjer iz Srebrenika i okoline oko 150, iz Gradačca i Mionice 78, iz Gračanice 38, iz Bosanskog Šamca 16, iz Modriče i okoline oko 150, iz Brčkog i okoline preko 100, te u Gornjem Žabaru 30, Bukviku 52 itd. U to vrijeme formirana je i 16. muslimanska brigada te Posavski i Trebavski partizanski odred. U svakom od ovih odreda bio je po jedan muslimanski bataljon: u Trebavskom odredu Modričko-Tarevički bataljon, a u Posavskom odredu Gradačački bataljon u kojem su bila 304 borca, među njima mnogi koji su ranije bili u legiji. Na

teritoriji općine Brčko je takođe formiran jedan muslimanski bataljon, koji je ušao u sastav 3. vojvodanske brigade kao njen 5. bataljon. Komandant tog bataljona je bio Arif Dervišević, raniji zapovjednik bojne DOMDO pukovnije u Brčkom, a politički komesar Jusuf Huršidić, kojeg je kasnije zamijenio Esad Cerić.

U ovom dijelu nešto opširnije govorio sam o borbenim dejstvima jedinica 17. istočnobosanske divizije NOVJ u toku avgusta i septembra 1943. godine da bih pokazao da u to vrijeme na prostoru Posavine, Trebave i Ratiša nije nijednom došlo do sukoba između partizana i postrojbi legije. U tom periodu partizani su napadali i sa malo truda i gubitaka savladavali domobranske garnizone i protjerali četnike. Za ilustraciju, navedeni su pravci nastupanja partizanskih jedinica preko teritorije koju su držali četnici.

Pripadnici legije, zajedno sa stanovništvom, dočekivali su partizane onako kako su to učinili u Bosanskom Šamcu, Gradačcu i Srebreniku, to jest ne pružajući nikakav otpor. Partizani, očigledno, nisu tada ni razoružavali jedinice legije, jer su se one ponovo pojavljivale kada su partizani napuštali ta mjesta, kao što je to bilo u Modriči i Bosanskom Šamcu, a kasnije i u Gradačcu. Istina, bilo je samo pojedinačnih slučajeva razoružavanja, osobito kada se radilo o automatskom oružju i pištoljima.

Naklonost muslimanskog stanovništva partizanima u to vrijeme uočili su i ustaški dužnosnici. O tome jedan neidentifikovani ustaški dužnosnik piše, između ostalog, slijedeće: *"Dolazak partizana kako na Modriču, Gradačac, Odžak i na Bosanski Šamac ima prozirn sumnju da su ih naveli, zvali i dozvali Muslimani u Gradačcu: Muftić Isam kotarski privredni nadzornik, Hakija Rajević učitelj i v.d. školskog kotarskog izvjestitelja, Kasim eff. Ibrišimović imam-matičar, dr. Hamdija Bravo kotarski liječnik, Mustajbeg Ganibegović posjednik, te na žalost, Mirko Vidošević bilježničko-blagajnički vježbenik kod kotarske oblasti. U Modriči mljenik kotarskog predstojnika Mustafe Rustanbegovića - Suljić Fuad i Stojić Jovo..., te uz njih Enver Humo, Borislav Stijanović i Đuro Tulić. U Odžaku: Ferhat Kapetanović (zapovjednik legije, pr. E.T.) te hafiz Arif Džananović i predsjednik komunističkog pokreta Abdurahman Abdurahmanović (predstojnik kotarske ispostave, pr. E.T.). Partizane u Bosanski Šamac pozvali su:*

¹ Isto, AVII, Fond NDH, k.80, reg.br. 16/17-4-4, str. 30.

² Vidi šire: Čedo Minderović, *Za Titom*, "Narodna knjiga", Beograd, 1959., str. 328-329 i Dane Olbina, *Ratni dani*, "Svjetlost", Sarajevo, 1972., str. 134-138.

Hasan Zukić, Mustafa Kasumović i Alija Repčić Husejnov. U Gradačcu, Modriči, Odžaku i Bosanskom Šamcu domaće postrojbe DOMDO, čiji su pripadnici skloni komunizmu, te su se u Gradačcu i Modruči dolaskom partizana odmah istima priključili, a u Odžaku i Bosanskom Šamcu sprovode komunističku promidžbu."

Partizani su tih mjesecima u Posavini, na Trebavi i naseljima oko Srebrenika i Brčkog razvili vrlo živu i široku političku djelatnost. Naročito su nastojali da na stranu Narodnooslobodilačkog pokreta privuku što više uglednih ljudi. Čim su stigli na ovo područje Hasan Brkić, Tošo Vujasinović i Omer Gluhić, (6. septembra) održali su sastanak u Špionici sa dr. Hazimom Muftićem (direktorom Vakufa rodom iz Gradačca, pr. E.T.), dr. Hamdijom Bravom i Muharembegom Ljubovićem. Isti partizanski rukovodioci sa kojim su još bili Pašaga Mandžić i Rato Dugonjić održali su u samom gradu sastanak sa grupom uglednih gradačačkih građana. Tri dana prije ponovnog ulaska partizana u Gradačac i Edhem Čamo je na Ilidži održao sastanak sa grupom uglednih građana, među kojima su bili: Kasim eff. Ibrišimović, Husejn Kondžić, dr. Hamdija Bravo, Dedo Kukuruzović i drugi. Odmah poslije oslobođenja Tuzle, u Gradačac su posebno došli Rodoljub Čolaković i Sulejman Filipović i održali konferenciju sa uglednim građanima Gradačca. Sa njima je bio i Avdo Humo.¹

Nešto slabiju političku aktivnost partizani su razvili i u hrvatskim i srpskim selima. Nastojali su na partizansku stranu privoliti Matu Mikića, narodnog poslanika na listi HSS na izborima za Narodnu skupštinu 1935. i 1938. godine, koji nije prišao ustaškom pokretu, nego se držao politike svog predsjednika dr. Vlatka Mačeka, ali u tome nisu uspjeli. O ponašanju partizana u hrvatskim selima govori i izvještaj Ilije Vincetića prestojnika Općinskog poglavarstva u Donjoj Mahali, koji piše slijedeće: "*Od seljaka su partizani jedino tražili hranu i nešto prevoza. Nisu vršili nikakvo zlostavljanje, niti su koga vukli za sobom. Život ni jednog žitelja nije bio ugrožen.*"²

Nešto kasnije, 2. novembra, dr Vojislav Kecmanović, koji će na zasjedanju ZAVNOBIHA

u Mrkonjić Gradu, postati njegov predsjednik, po odobrenju najvišeg partijsko-političkog rukovodstva istočno-bosanskih partizana, otišao je u Tolisu na sastanak sa komandantom Trebavskog četničkog odreda popom Savom Božićem i pokušao ga nagovoriti da i on pristupi partizanima. Božić je to odbio, ostavljajući odluku za kasnije. Tada je u njegovom štabu na Trebavi bilo nekoliko četničkih oficira iz Srbije i Crne Gore, koji bi ga spriječili da je taj prijedlog i prihvatio.

Može se slobodno reći da u periodu juli-okobar 1943. godine odnos partizana prema stanovništvu i pripadnicima vojnih formacija i organa vlasti NDH bio vrlo tolerantan. Kasnije, dolaskom štaba Prvog partizanskog korpusa iz Bosanske krajine u istočnu Bosnu taj odnos će se početi naglo mijenjati. Politički komesar tog korpusa Vlado Popović nije bio zadovoljan politikom partijskog i vojnog rukovodstva NOP-a u istočnoj Bosni prema pripadnicima formacija NDH i lokalnim četnicima, koje je prednost davalo političkom djelovanju nad vojnim rješenjima. Sedam dana nakon svog dolaska u istočnu Bosnu - 20. septembra, on izdaje proglas, koji je adresiran na Muslimane-legionare i na Hrvate-milicionere. U dijelu proglašenja, u kojem se obraća Muslimanima-legionarima navodi se da je muslimanska legija vođena po volji i zapovijesti okupatora i da nikada nije bila niti može biti nekakva narodna ili muslimanska vojska. Pošto konstatuje da su mnogi legionari prešli na stranu NOP-a, on poziva i ostale "da u ovim sudbonosnim danima, kada se odlučuje sudbina naših naroda, ne smije biti ni jednog Muslimana, koji se ne bi aktivno borio za oslobođenje naše porobljene domovine."³

Vladimir Popović, Crnogorac, bivši student medicine na beogradskom univerzitetu, dobrovoljac u španskom građanskom ratu, čovjek autoritativnog držanja i autokratskog ponašanja, kao politički komesar najviše vojne partizanske komande, a ujedno sa ovlaštenjima člana Centralnog komiteta KPJ, nije mogao razumjeti ranije stanje u istočnoj Bosni, niti voditi računa o držanju legije, četnika i drugih u ovom ili onom naselju kao uostalom ni drugi članovi štabova novih operativnih jedinica u istočnoj Bosni, (16. i 17. divizije), koji su većinom bili Crnogorci. Oni su prevashodno pred očima imali svoje vojničke

¹ Rodoljub Čolaković, *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, knjiga 2, "Prosveta", Beograd, 1952., str. 469-474.

² AVII, Fond NDH, k.177, f.8, reg.br. 44.

³ Isto, Fond NOP-a, k.407, reg.br. 5/1 i 7/1.

zadatke i ciljeve, te se nisu ni upuštali u zamrešene političke prilike na tom području. Tu novu praksu prepoznajemo i u sadržaju ultimatumu koji je komandant 17. divizije NOVJ pukovnik Gligo Mandić uputio komandi odbrane Tuzle, neposredno, u toku napada partizana na Tuzlu, 30. septembra 1943. godine. Iako svaki ultimatum sam po sebi ima prijeteći karakter, radi ilustracije prethodnih tvrdnji, navodimo njegovu završnu odredbu koja glasi: "Kada naše jedinice ovladaju gradom uz borbu, tada neće važiti naš stav prema domobranskoj vojsci i legiji, već će svaki onaj ko do toga časa ne bude položio oružje biti smatran kao okupator i prema njemu će se najnemilosrdnije postupiti."

Poslije ulaska partizana u Tuzlu, 2. oktobra 1943. godine DOMDO pukovnija više ne postoji jer ne postoji više njeno zapovjedništvo koje je objedinjavalo djelatnost njenih bojni i satnija na terenu. Zapovjednik DOMDO pukovnije pukovnik Bećir Kulenović, zarobljen je od strane sremskih partizana, polovinom septembra, prilikom njihovog napada na vlak na željezničkoj stanici Vrbanja, na pruzi Vinkovci - Brčko. Legionarski oficiri koji su prešli na stranu NOP-a zalagali su se za njegovo oslobađanje. U vezi sa njegovim oslobađanjem vođeni su i neki pregovori između partizana i domobranske komande, ali nisu poznati rezultati tih pregovora. Oficiri i podoficiri koji su radili u Zapovjedništvu DOMDO pukovnije, prešli su, zajedno sa ostalim domobranskim oficirima, na stranu partizana ili su potpisali proglaas o prilasku partizanima 4. oktobra u Tuzli. Od 77 potpisanih oficira i podoficira sa činovima od narednika do pukovnika, 27-morica su bili Muslimani od kojih su šestorica bili aktivni, a 21 u rezervi. Među njima na službi u DOMDO pukovnji bili su satnici Hadžialjagić Alija, Precić Ešref, Bešlagić Šefik i Baralić Avdo, natporučnici Mujezinović Abdulah i Ibrahim, poručnik Telalbašić Esad i narednici Precić Irfan i Nijazija.

Dok su pod svojom četrdesetodnevnom kontrolom držali grad Tuzlu i njenu okolinu, partizani su strijeljali oko 50 ljudi, uglavnom pripadnika ustaškog pokreta i policije, čak i dvojicu starih komunista koji ih nisu slijedili. Takva sudbina zadesila je i Muhamedagu Hadžiefendića, koji je ostao kod svoje kuće, smatrajući da nema razloga da bježi iz svog grada niti da se skriva pred partizanima. Ubrzo je,

međutim, uhapšen i 7. oktobra 1943. godine izveden pred vojni sud 17. istočnobosanske divizije NOVJ, koji je, između ostalog, utvrdio da je Hadžiefendić kriv "što je bio jedan od glavnih organizatora SS formacija za njemačku vojsku", čime je "služio okupatoru i radio protiv interesa naroda, u prvom redu muslimana, čije je sinove na ovaj način bacao na ratnu klanicu za račun okupatora." U obrazloženju se još tereti da je "rovario i radio protiv interesa narodno-oslobodilačke vojske, stvarajući paniku i unoseći nemir među stanovništvo." Istog dana, po presudi ovog suda, Muhamedaga Hadžiefendić je strijeljan zajedno sa još trojicom sugrađana Hrvata, koji su optuženi za saradnju sa ustašama.¹

Od nekadašnjih 6 bojni DOMDO pukovnije Hadžiefendića, ostale su one čije je sjedište bilo u gradovima koje su držali Nijemci i snage NDH i to u Brčkom i Gračanici, ali ni one nisu više bile u ranijem sastavu i brojnom stanju. Ove i druge nove vojne jedinice koje će popunjavati Muslimani ući će kasnije u sastav tzv. zelenog kadra. Te jedinice će Ministarstvo hrvatskog domobranstva 18. 1. 1944. godine uvrstiti u sastav Domobranstva pod imenom "Bosanski planinci". Bila je to sasvim nova formacija, formirana u drugo vrijeme i u drugačijim okolnostima od onih u kojima je nastala i djelovala legija, što može biti predmet posebnog razmatranja.

Za razliku od jedinica DOMDO pukovnije kao vojničke snage koja se odupirala nastupanjima četnika na ovom prostoru i uglavnom izvodila odbrambena dejstva protiv četničkih jedinica, jedinice zelenog kadra su u većini slučajeva svoja odbrambena i napadna dejstva izvodile protiv partizana.

Prve jedinice zelenog kadra na prostoru Trebave i oko Gračanice aktivirale su se početkom novembra 1943. godine, u vrijeme priprema njemačkih i snaga NDH za reokupaciju Tuzle. Prva borbena dejstva te jedinice izvodile su u sastavu njemačkog garnizona iz Gračanice i to: kod Srnica krajem novembra i kod Omerbašića (Sladna) 10. decembra 1943. gdje su kao vodiči ili kao pomoćna jedinica učestvovali u borbama protiv partizana. Teže odbrambene borbe

¹ Adnan Jahlć, *Muslimanske formacije tuzlanskog kraja u drugom svjetskom ratu, "Zmaj od Bosne", "Preporod", Tuzla, 1995. str.92-94.*

zelenokadrovci su imali polovinom decembra iste godine, protiv vojvodanskih partizanskih brigada koje su napale njihove položaje u Sokolu i okolnim selima. Tom je prilikom ranjen i zapovjednik zelenog kadra iz Sokola Ibrahim Pjanić.

Poslije završetka njemačkih zimskih operacija u istočnoj Bosni, partizani su ponovo (od treće dekade januara do polovine marta 1944.) imali prevlast u istočnoj Bosni. Krajem februara 1944. došlo je do pregovora između Tuzlanskog partizanskog odreda i zelenog kadra iz Sokola s ciljem da zelenokadrovci pređu u sastav te partizanske jedinice. Čak je određeno vrijeme i mjesto prelaska, ali su zapovjednici zelenog kadra odustali od toga, saznavši da jače njemačke snage stižu na ovo područje.

planinci" i imenujući zapovjedništvo tih snaga, Ministarstvo im je odobrilo formaciju od 10 bojni u sastavu 10. posadnog zdruga na čijem je čelu stajao Nešet Topčić. Bilo je predviđeno da taj Zdrug u svom sastavu ima sljedeće jedinice: Prvu bojnu u Medašu. Drugu u Živinicama, Treću u Puračiću, Četvrtu u Miričini, Petu u Srebreniku, Šestu u Teočaku, Sedmu u Zvorniku, Osmu u Čeliću, Devetu u Gračanici i Desetu u Bosanskom Šamcu. Međutim, naredba je jedno, a stvarnost je bila drugo. Sve dok jedinice 13. SS divizije nisu protjerale jake partizanske snage sa ovog područja (polovinom aprila 1944.), ti se planovi nisu mogli ni polovično ostvariti. Ni nakon protjerivanja partizanskih snaga, plan formiranja zelenokadrovskih bojni nije svuda ostvaren. Nije došlo do formiranja takve bojne u Srebreniku, a zeleni kadar u Sokolu bio je uvršten u 25. ustašku



U S T A Š K A N A D Z O R N A S L U Ž B A Z A G R E B
S L U Ž B E N A B R Z O J A V K A



Broj	Riječt	Vrijeme predaje			Primio	Br. U. Z.
		Dan	Sat	Čas		

Naslov:

R A V S I G U R

Z A G R E B

Tekst:
Z Tuzle poslana 16.V. u 14,00, prim-
ljena 17.V. u 08,20, preuzeta u 12,00.

Prema pouzdanim podacima iz muslimanskih redova pripadnika "ze-
lenog kadra", nastao je nagli preokret u postrojbi "zelenog kadra". "Zeleni ka-
der" se neće priključiti SS-diviziji. Većina pripadnika "zelenog kadra" izra-
zila je želju da ide u ma koju hrvatsku ustašku ili demobransku postrojbu samo
da ne ide u SS-diviziju. O ovom novom prx obratu koji se dogodio za vrijeme dok
Topčić vrši u Berlinu pregovore za ulazak "zelenog kadra" u SS-diviziju, Top-
čić ne zna ništa. O NOVOM STAVU xxx svog ljudstva. Jučer sam sa Vel.županom i
ustaškim stožarnikom razpravljao o ovoj stvari, te ja odlučeno da se stvar
smatra tajnom i da se nikome do daljnje ne saopćuje.

v. t. 328/44.

Povjerenik B II, Tuzla.

Ravnateljstvo:

Odsjek B II:

Odsjek B I:

g. Horvat:

Predaja je izvršena putem

Popis sastavljača teksta:

Faksimil brzjava Ustaške nadzorne službe o stanju zelenog kadra na području
Tuzle i okoline od 16. 5. 1944. godine.

Nešto ranije počeo je proces formiranja zelenog kadra u selima između Tuzle i Zvornika kao i u naseljima uz donji tok Drine, te Teočaku, Čeliću i okolnim njihovim selima. Nastojeći sve te snage staviti pod svoju komandu, Ministarstvo NDH je, na prijedlog lokalnih organa vlasti, 18. januara 1944. odobrilo zvanično formiranje zelenog kadra. Dajući im naziv "Bosanski

bojnu, pošto je njegov zapovjednik Ibrahim Pjanić za tu uslugu dobio čin satnika, zvanje viteza i avijatičarsku uniformu za svoje vojnike koji su od tada morali nositi ustaške oznake na svojim kapama.

U periodu od polovine aprila do oktobra 1944. godine, kada se na ovom terenu nije osjećalo prisustvo partizanskih jedinica i kada je

13. SS divizija u vojnom, političkom, policijskom i upravnom pogledu bila vrhovni gospodar, došlo je do trostrukog ili višestrukog brojnog povećanja formacija koje su joj bile podređene. Formiranjem 12. ustaškog stajaćeg zdruga u Tuzli i 15. ustaškog djelatnog zdruga u Doboju, došlo je do povećanja broja i brojnog stanja ustaških jedinica u njihovom sastavu. U sastav 12. ustaškog zdruga ušle su 23., 26. i Prva bojna, formirana u hrvatskim selima, zatim 25. bojna iz Sokola i 14. ustaška bojna iz Kladnja, ranija "Ustaška bojna branilaca Kladnja", koja će, u oktobru 1944. doći u Gračanicu.

Hrvati i Muslimani više nisu, poslije regrutacije, upućivani u domobranske jedinice, nego je svaka jedinica vojske NDH vršila mobilizaciju na svom terenu. Tako se i desilo da je broj ustaša u Posavini od 200, koliko ih je bilo u aprilu 1944. povećan na preko 2000 u septembru. Četnici su takođe povećali broj svojih jedinica i ljudstva u njima. Od ranijih oko 1600, taj se broj povećao na preko 3500 četnika, svrstanih u 7 brigada.

Pošto su jedinice 13. SS divizije vršile regrutaciju muslimanskih mladića od 17 i 18 godina, ne oslobađajući čak ni fizički defektne osobe, mnogi mladi ljudi, da bi to izbjegli, stupali su u jedinice zelenog kadra. Tako se u 9. bojni zelenog kadra u Gračanici, čiji je zapovjednik bio poručnik Abdurahman Kapetančić, našlo oko 1200 ljudi, uglavnom neraspoloženih za borbu protiv partizana. Najbrojnija jedinica zelenog kadra bila je Prva ili Medaška bojna, koja se, poslije ponovnog pada Tuzle u partizanske ruke (u novembru 1944.), povukla u rejon Brčkog. U svom naoružanju ona je imala, uglavnom, automatsko oružje, pored ostalog i 8 mitraljeza M-34 koje nisu imale ni najbolje naoružane partizanske brigade.

U kasnu jesen i zimu 1944. i 1945. teren Posavine i Trebave bio je u pravom smislu riječi preplavljen ustaškim, četničkim i zelenokadrovskim jedinicama. Tu se skupilo od 3500-4000 ustaša, oko 10000 četnika iz Srbije, kasnije još koja hiljada iz Crne Gore, Sandžaka i Hercegovine, te nešto izbjeglog zelenog kadra iz doline Drine i Spreče. Među njima je dolazilo do vrlo teških izravnih sukoba. Ustaše i četnici su istrebljivali srpsko, odnosno hrvatsko stanovništvo, zeleni kadar se našao pod udarom ustaša u Bosanskom Šamcu, Orašju i Brčkom,

morao je da dijeli vlast u Gradačcu i Modriči i da saraduje sa četnicima u okolini Gračanice. Tokom završnih operacija NOVJ na ovim teritorijama, u aprilu 1945. godine, pripadnici zelenog kadra su se skoro listom predavali i stupali u partizanske jedinice. Jedan dio oficira i podoficira zelenog kadra partizani su poubijali, ali su obične vojnike slali u mobilizacijske centre, od kojih je jedan bio i u Gračanici. Odatle su, prema dobi starosti, upućivani u operativne, odnosno pozadinske jedinice.

O prvom komandantu DOMDO pukovnije bojniku Muhamedu Hadžiefendiću i ovdje je dosta napisano. Kao Musliman sa najvišim činom u tuzlanskom okrugu, on je često morao činiti i ono što po svom ubjedenju nije želio. Tako je, po nalogu Nijemaca radi otvaranja puteva za izvoz šljive, morao uzimati učešća na sastancima kojima su, pored Nijemaca i domobranskih oficira, prisustvovali i četnički komandanti. U Brčkom je 5. septembra 1942. godine prisustvovao sastanku na kojem su, pored njemačkog kapetana Brunera i domobranskog satnika Voske, prisustvovali Mirko Đukanović, načelnik štaba Majevičkog četničkog odreda i Aco Medunić, komandant brčanskog četničkog bataljona.

Svaka strana, izuzev partizanske, računala je kako će preko Hadžiefendića ostvariti neke svoje planove. Osim različitih struja među muslimansko-bošnjačkim političarima, te njemačkih i hrvatsko-ustaških političkih i obavještajnih agentura, čak je i četnički pokret Draže Mihailovića imao namjeru da Muhameda Hadžiefendića upotrijebi za svoje ciljeve u danima koji su prethodili završetku rata. Ne znajući da je Hadžiefendić mrtav, 3. decembra 1943. godine, Mustafa Mulalić, bivši narodni poslanik na listi JNS za srez Gračanicu, koji se tada nalazio u četničkoj Vrhovnoj komandi u zapadnoj Srbiji, piše svom ranijem partijskom prijatelju, bivšem narodnom poslaniku na istoj listi za srez kladanjski, Muhamedbegu Preljuboviću u Bijeljini, pismo u kojem ga podsjeća da je rukovodstvo četničkog pokreta odlučilo da ga kao provjerenog nacionalnog borca angažuje za rad u njegovom kraju i kao prvi zadatak mu postavlja da lično potraži Muhameda Hadžiefendića i da sa njim razgovara. Pošto mu je predočio kako gleda na razvoj vojno-političke situacije u Jugoslaviji i mjesto Muslimana u razrješavanju ratnog sukoba, on mu piše sljedeće:

"Draža Mihailović smatra da bi Muslimani u svom interesu trebali, bar pri kraju rata, da budu u saradnji sa onima koji obnavljaju i preporođuju Jugoslaviju. Svojom saradnjom osigurali bi i novoj državi bezbedan životni prostor i svoj opstanak. Nesreća je što Muslimani nemaju svoje predstavnike u vladi u Londonu i Kairu. Džafer Kulenović je odbio da sjedne u avion. Hrvati su poslali više svojih predstavnika i njihov rad već daje svoje rezultate. Dragi Muhamede i gospodin majore, ja sam najbolji očevidac kako hrvatski predstavnici brane interes svih Hrvata i kako svu krivicu nastoje oboriti na Muslimane. Ja sam nemoćan da se sam branim, ako me vi ne poduprete. Kad već na strani nemamo svog zagovornika, onda sam bar dužan da u zemlji organizujemo akciju svog spašavanja, dok nije kasno. dok nam čulaš, po svojoj mjeri ne nataknu na glavu. Na strani pobjeđenih ne smemo ostati, jer bi Muslimani platili ceh za sve zločine i svoju budućnost sasvim upropastili. Ukoliko ne bi bili sami uništeni, jedini izlaz bi bio selenje u Tursku. Ni iz islamske solidarnosti mi ne bi smjeli ostati na strani pobjeđenih. Kad nam se od strane najviših srpskih autoriteta pruža pomirenje, naš bi interes bio da je prihvatimo. Naše pomirenje ne bi značilo poniženje nego realnu razumnu manifestaciju naše političke svijesti za obezbjeđenje našeg opstanaka.

Osim pomirenja, mišljenja sam, da bi koliko toliko morali da argumentujemo naše prisustvo u pokretu za oslobođenje u redovima Jugoslovenske vojske. Zbog toga kocka pada na Hadžiefendića (Podvukao E.T.). Njegovo prisustvo u Jugoslovenkoj vojsci, ne samo da bi imalo blagotvoren uticaj na krojenje naše sudbine, nego bi jedan visok čin u jugoslovenskoj vojsci za Muslimane bio od ogromnog značaja. Zato bi bila islamska dužnost majora Hadžiefendića da pristupi đeneralu Mihailoviću. To bi bio jedini uložak kapitala Muslimana u ovaj rat. To pristupanje može biti izvedeno, bez ikakvog većeg rizika, kako za njega tako i njegovo ljudstvo. Bio bi interes da njegovo pristupanje Draži ostane u tajnosti, sve dok postoje problemi bezbednosti. Čak bi bilo u interesu da ostane na istoj liniji i pri istoj taktici, kako bi se izbjegle sve represalije. Ne traži se od njega nikakva borbena aktivnost, osim pripravnosti za dani momenat, kada treba očuvati poredak u dane prevrata. Od majora Hadžiefendića se traži samo izjava vernosti kralju Petru II i Jugoslaviji.

Kako vidiš Muhamede ni za tebe ni za majora Hadžiefendića nema preteške dužnosti. Ako ne bi potražio majora Hadžiefendića, ovamo bi ti se strašno upisalo u greh. Stvar je hitna, kako na tebe Muslimani ne bi, posle godinu dana, plakali, jer nisi htio da uzmeš u obzir njihov interes.

Gospodin Ministar izdao je, prilikom 1. decembra, proglas Muslimanima, koji je sada u štampi, pa kad bude gotov, poslaću jedan primerak. Izjava g. Ministra oborila je teoriju o kolektivnoj odgovornosti Muslimana za ratni zločin za koji se zalagao Ljotić i neki krugovi bliski Nedićevom režimu. Odgovornost je samo individualna, nastoj da pomogneš Hadžiefendiću da ojača svoj odred i da po jedno njegovo odeljenje osnuješ u Bijeljini i Brčkom.

Molim te da mi najhitnije pošalješ spisak Muslimana iz tuzlanskog okruga koji drže sa Srbima i spisak onih koji su se kao ustaše ogrešili protiv Srba.¹

Nije se četnički pokret obraćao samo Muhamedu Hadžiefendiću, već se obraćao i drugim muslimanskim uglednicima. To će posebno doći do izražaja poslije četničkog kongresa u selu Ba, kada je formiran četnički Nacionalni komitet, u koji su ušli predstavnici Hrvata, Slovenaca, pa i jedan Musliman - Mustafa Mulalić, koji je dobio funkciju potpredsjednika tog Nacionalnog komiteta.

Koncem septembra 1944. pod pritiskom partizana, Draža Mihajlović se, sa članovima Nacionalnog komiteta, prebacuje preko Drine u Semberiju. Sa njime je bila i američka vojna delegacija na čelu sa pukovnikom Robertom Mac Daunom. Mihajlović i Mustafa Mulalić su tom prilikom u selu Dvorovima kod Bijeljine održali sastanak sa nekim muslimanskim političarima iz bijeljinskog sreza. Među njima su bili Muhamed Preljubović, Muradbeg Pašić, Alija i Hasan Muradbegović. (Postoje i njihova zajednička fotografija). Na sastanku je dogovoreno da se jedinice zelenog kadra iz bijeljinskog sreza stave pod komandu četničkog Majevičkog korpusa.

Iz Semberije je Draža Mihajlović sa pratnjom stigao na teren Trebave i Posavine. Pored obilaska četničkih jedinica, Draža i drugi članovi Nacionalnog komiteta govorili su na mnogim zborovima po srpskim selima na koje su pozivani i

¹ Isto, ČA, k.222, reg.br. 7/1.

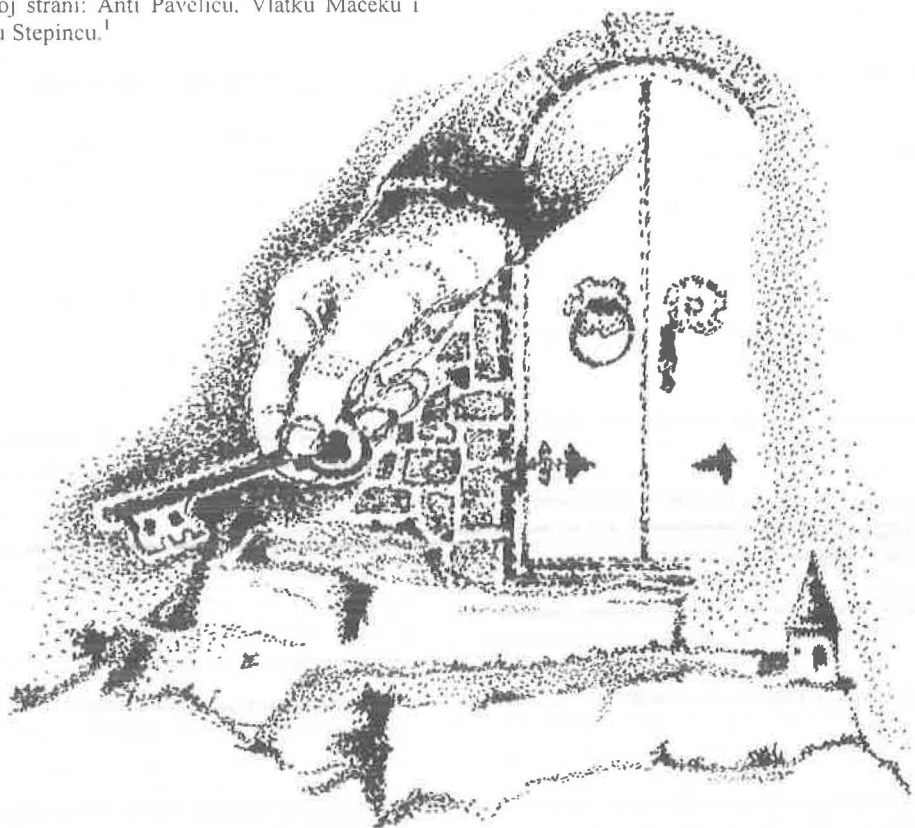
Muslimani iz susjednih sela. Govornici su pozivali prisutne na zajedničku saradnju u borbi protiv partizana. Ponovo se Draža našao na Trebavi 7. januara 1945. poslije neuspješnog četničkog napada na Tuzlu. On je lično govorio na zborovima u Gradačcu i Modriči. Tom prilikom, kao što je činio i ranije, Mustafa Mulalić je upućivao pisma i usmene poruke uglednim Muslimanima da pređu u četnike i stave se na raspolaganje Draži Mihajloviću. Autoru ovih redova je poznato da je takve poruke uputio Ibrahimu Šabiću, trgovcu iz Brčkog, Mehmedu Salihsahiću, bivšem upravniku "Gajretovog" konvikta u Tuzli i Redžepu Taljiću, sudskom službeniku iz Vlasenice, do kojeg ta poruka nije mogla ni doći jer su ga četnici ubili još početkom 1942. godine.

Što mu se sve više približavao kraj, u opštem kolapsu svoje politike, Draža je upućivao poruke i svojim dojučerašnjim ljutim protivnicima na hrvatskoj strani: Anti Paveliću, Vlatku Mačeku i Alojziju Stepincu.¹

U zamršenoj vojno-političkoj situaciji kako na širem svjetskom planu, tako i na prostoru Bosne i Hercegovine, i Hadžiefendić je kao i mnogi drugi domobranski oficiri Muslimani imao samo dvije mogućnosti: ili u partizane ili u SS. Odabrao je ovu drugu i završio tragično - pred partizanskim streljačkim strojem.

Mnoge političke igre i špekulacije oko Hadžiefendića i njegove legije, aktuelizirale se kasnije u fazi nastanka i djelovanja Zelenog kadra, te biti u funkciji različitih interesa i pogleda na rješenje bošnjačko-muslimanskog pitanja u završnici II svjetskog rata.

U svakom slučaju za DOMDO pukovniku može se reći da je u najvećoj mjeri ostvarila sve ono zbog čega je i osnovana. Ulogu Hadžiefendića u tome, bez obzira na njegovo opredjeljenje u vrijeme agitacije i mobilizacije Bošnjaka-Muslimana za SS, niko više ne dovodi u pitanje.



¹ Zbornik XIV, knj. 4. str. 1014